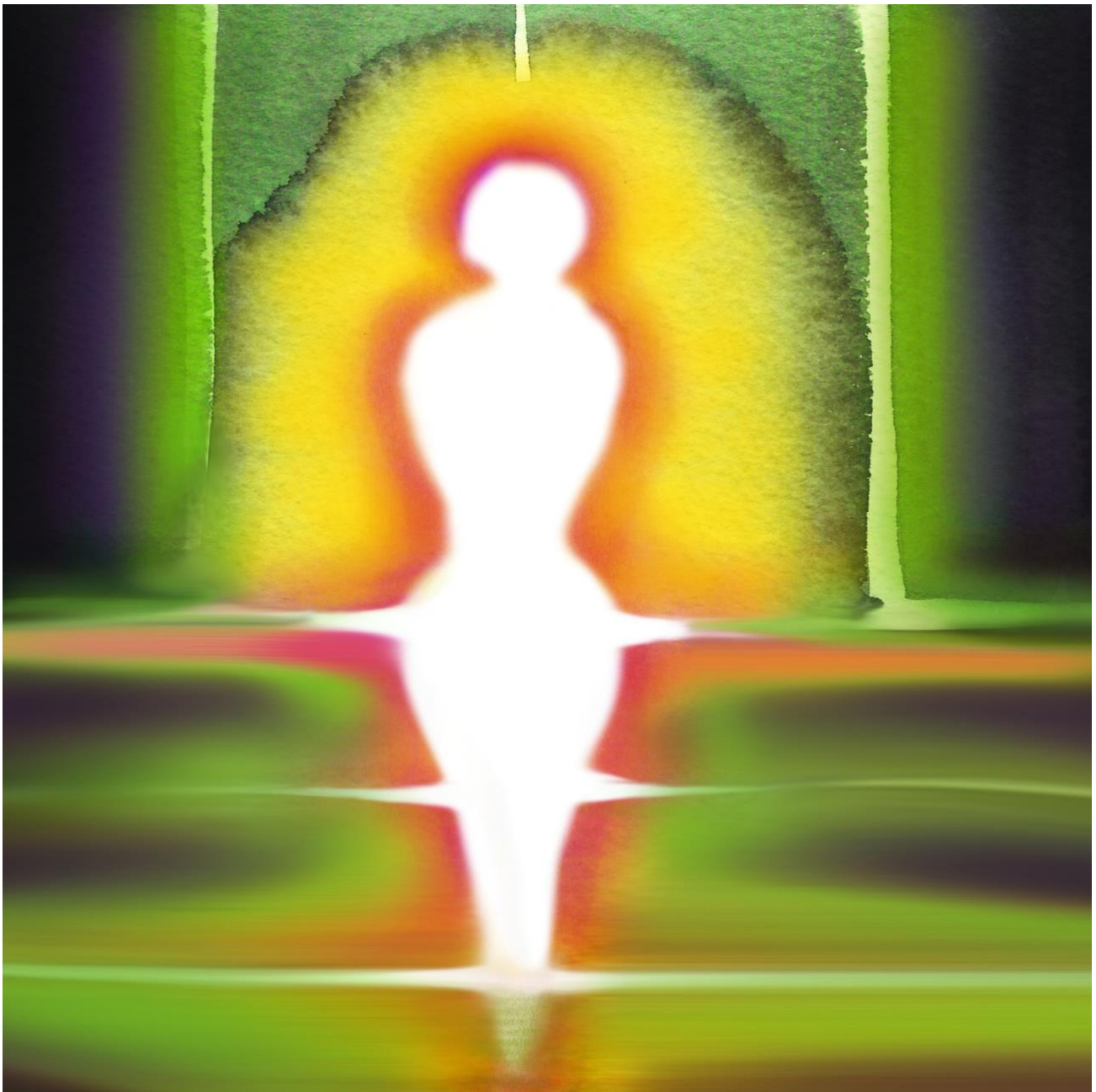

EUSKAL

SENA

Melodia arriskutsuari
hitzak jartzen

Editorea: Xabier Renteria-Uriarte. Antolatzaileak: Gabriel Valin, Patxi Alaña, Xabier Renteria-Uriarte.

Auzolankideak: Euskal Sena Taldea eta laguntzaileak, besteak beste... Zuzenketak eta ekarpenak: Urtzi Ihitza, Xabier Odriozola. Bilkuretan eta sare-foroan: Rafael Konde, Urtzi Ihitza. Bilkuretan: Félix Rodrigo Mora, Agurtzane Lazkano, Aintzane Lazkano, Joxe Ramon Maduit, Karmele Iribar, eta beste hainbat. Sare-foroan: Juan Inazio Hartsuaga, Josu Nabera, Odon Ulibarrena, Félix Zubiaga, Félix Placer. Bestelako ekarpenak: Guillermo Piquero, Danel Ibisate, Annemarie Lagarde. Eta izena ager ez dadin nahi izan dutenak.

Mila esker orain arteko guztioi, eta etortzekoak zaretenoi.

Dokumentu honen lizentzia, azaleko irudia salbu: © 2025 by Euskal Sena Taldea. Lizentzia honek beste batzuek lan hau beste batzuetan biltzea eta aldatzea baimentzen du, salmentarik gabe, betiere iturria aipatuz eta lizentzia berdina mantenduz gero.

Azaleko irudiaren lizentzia: © 2018 by Aitor Renteria Uriarte. Lizentzia honek beste batzuek lan hau beste batzuetan biltzea baimentzen du, aldatarik eta salmentarik gabe, betiere iturria aipatuz.

<i>Hitzaurrea</i>	7
HERRI SENAK ETA EUSKAL SENA	1
<i>Sena bizitza ulertzeko dugun berezko jakinduria intuitiboa eta naturala da</i>	1
<i>Euskal Senak euskal munduikuskera, nortasuna eta jokamoldeak islatzen ditu</i>	1
<i>Sena bizitza ulertzeko dugun berezko jakinduria intuitiboa eta naturala da</i>	2
1. EUSKALDUNA	2
EUSKALDUNA BIZITZAREN AURREAN	2
<i>Baikortasunez hitz egiten bizi gara: bait, ba-, ba, ...</i>	2
<i>'Bait-' aurrizki baieztatzailea</i>	2
<i>Ahalezkoak (posibleak diren aukerak) 'ba-' aurrizkiagaz adieraztea</i>	2
<i>'Ba' lokailu baieztatzailea eta indartzailea</i>	2
<i>Existentzia eza onartu behar dugunean ere, existentziarekin kontrajarritakoan, baiesten dugu (Bada ala ez bada eta Bada edo ez bada)</i>	3
<i>Egiaztatukoari leialtasunez eta errealismoz hitz egiten bizi gara: bide, omen, ote, al...</i>	3
<i>Zerbait guztiz ziurtzat hartzen ez badugu, lekuko izan ez bagaitu, horrela aurkezten dugu (Bide/Dirudienez)</i>	3
<i>Entzunagatik dakiguna komunikatzen badugu, horrela fiabartzen dugu (Omen/Ei)</i>	3
<i>Gure baieztapenak egite ukaezinak ez direla onartzen dugu (Ote/Ete)</i>	3
<i>Jakin mina pizten dugu galderak egitean (A)</i>	3
<i>Patxadaz (SOV) eta erlatibismoz (-tasun eta -keria) bizi gara</i>	4
<i>Patxadaz (SOV) bizi gara</i>	4
<i>Erlatibismoz (-tasun eta -keria kontutan hartuz) bizi gara</i>	4
EUSKALDUNA NATURAN	4
<i>Nia etxean edo gutartasunean txertatzen dugu: aurkezpenean, izenetan, -goa, -ren desberdin...</i>	4
<i>Norberaren aurkezpenean, etxea edota herria erreferentziazat</i>	4
<i>Bakoitzaren izena etxearekiko eta naturarekiko, etxearen izena naturarekiko</i>	5
<i>Izenak derakus pertsona etxe-koa eta natura-koa dela, ez etxea eta natura pertsonena</i>	5
<i>Edukitz (non-go eta nor-en) desberdintzea naturarekiko kidetza honek dakar ziur asko</i>	5
<i>Batura lehenesten: bat egin, batera, zu eta biok, gu-, -ok</i>	6
<i>Harremanetan batura lehenesten dugu (bat egin, bat etorri, batera joan...)</i>	6
<i>Taldea eta gu biltzen gaituen zenbaketak egiten ditugu, nia zokoratuz (zenbaketa biltzailea, zu eta biok)</i>	6
<i>'Gu' ikuspegitik abiatzen gara beti: gure etxean, gure amak</i>	6
<i>-ok barneratzailearekin nia zokoratzen eta taldekidetza lehenesten da</i>	7
EUSKALDUNA GIZARTEAN: GU TA GUTARRAK	7
<i>Gizaki oro lagun ('lagun' hitza), edozein harreman elkarrekiko ('harreman'), eta elkarrekikotasuna identitate ('elkar')</i>	7
<i>Edozein pertsona, ezagun zein ezezagun eta besterik adierazi ezean, laguna da</i>	7
<i>Edozein harreman elkarrekikoa da guretzat, 'hartu-eman' baita, menperatze eta zikoizkeriatik gabea</i>	7
<i>Are gehiago, Elkarrekikotasuna guretzat identitatea bilakatzen da (Elkar-)</i>	8
<i>Batzartu (bat-z-artu) zintzotasunez (zintzo=hitza leial), maitasunez gaituz niakeriak eta diruzalekeriak (amore eman, musu-truk) da ohitura (ohi)</i>	8
<i>Batzartu edo bat-z-artu batura lortzea edo hartzea da, ez dago batzarrik bat ez bagatoz</i>	8
<i>Zintzotasuna eta emandako hitza hil ala bizikoak dira gure artean (Zintzotasuna da 'pertsona ona' eta 'hitzetan leiala')</i>	9
<i>Niakeriak maitasunez gaituzten ditugu (amore eman)</i>	9
<i>Diruzalekeriak maitasun jokaereaz gaituzten ditugu (musu-truk)</i>	9
<i>Ohiturak, alde hauena zein beste kultura agerpenena, garrantzi handia du (ohi)</i>	9
EUSKALDUNA EKONOMIAN	10
<i>Ekonomia ez da kontsumoa, lan jostagarria baizik (jentilak), bihotzez (Marik ortua) eta jendarteari (lamiñak auzolanean)</i>	10
<i>Ekonomia gozagarria eta jostagarria da helburua (Jentilek lana jostalari eta jostatzeagatik)</i>	10
<i>Lanaz eta Ekimenaz lortzen da gozamen egonkorra, ez kontsumoaz (Mari ortuan langile)</i>	10
<i>Jendarteari emanikoa da lana (lamiñak auzolanean bezala)</i>	10
<i>Ondo pasa, gixi gastau eta bueltak amari!</i>	10

Norbanakoak etxerako eta jendarterako dira, ez alderantziz (jabetza besteentzako zaintza eta erantzunkizuna da; Nafarroako tenenteak...)	11
Jabetza eta baliabideak lantzen eta zaintzen dituenarentzat dira, ez boteredunarentzat	11
Nafarroako Erreinua jabetza mota honen gainean altxatu zen	11
Ekimena eta lan askea (esku, ezina ekinez, nork bere eltzetik, langiletasuna, erlijiotasun aktiboak,...)	
berdintasunezko antolaketa (biribilak)	12
Ekimenari eta menpekotasunik gabeko lanari garrantzia (esku, ezina ekinez, nork bere eltzetik, langiletasuna, erlijiotasun aktiboak,...)	12
Euskal jendarteak, antolakuntzarako, taldea lehenesten du, biribilaren lojika berdinkoia eta hierarkiarik gabekoa darabil	12
EUSKALDUNA MUNDUAN ETA BERE BURUAREKIN	13
Borobiltasunaz eta patxadaz aztertzen eta erakusten dugu mundua (SOV egiturako esaldietan)	13
Burujabetza begirunearekin da, askatasun soila baino gehiago, desiratzen duguna	13
Gizabidea, giza espeziearen zerizana da, begirunearekin oso loturik dakusagu, eta <i>Gizabanakoa</i> edo 'indibiduoa' bere espresio pertsonala da	14
2. EUSKAL GIZARTEA	14
ABK: AUZOLANAK, BATZARRAK ETA KOMUNALAK DIRA EUSKAL SOZIOEKONOMIAREN ARDATZAK	14
Auzolana	14
Auzoan edo haranean auzokideen musu-trukeko elkarlana da	14
Ondasunen horniduran komunalismoa: <i>Atsolorraren kasua</i>	15
Komunalismoan txertaketa: <i>Azeri Dantza bezalako inimiziazko errituak</i>	15
Eguno Autokudeaketa Kolektiboak: Korrika, Herri Urrats...	15
Batzarreak	16
Auzokoen edo haranekoen bilkura irekia da, botere osoz	16
Antzinate urrunenetik datoz ('foru'), eta batzuk gaur bizirik diraute (Arabian, Nafarroan...)	16
Herri-jabetzak edo Komunak/Komunalak: Jendartearen jabetzak	16
Komunalen pisua handia da Euskal Herrian	16
Komunalen pisua horiek babesten dituzten gizartearekin eta zuzenbidearekin ulertzen da	16
ZP: ZUZENBIDE PIRINIARRA DA BARNE BERMEA	17
Zuzenbide piriniarrak bermaturiko demokrazia zuzena dira auzolanak, batzarreak eta komunak	17
Tokiko demokrazia, behetik gorakoa, lehenesten du	17
Jabetza kolektibotik hasten da	17
Etxetasuna ardatz du (ez paterfamilias), emetasuna erabakitzailea delarik (adibidez, boz'eramale-etxe-lurrama, lurremea)	17
Demokrazia Komunala hau euskal sena da, ekimen hutsean (herri bizitzaren 'ohitura'tatik) (cives, paterfamilias, Auzo-Auzotasun-Auzolan lotura...)	17
Adibideak: cives, paterfamilias, Auzo-Auzotasun-Auzolan lotura	17
Zuzenbide Erromatar-germaniarra ez da 'publikoa', goiko klaseena baizik; euskal zuzenbidea herritarra da berez	18
MH: MILIZIA HERRITARRAK DIRA DEFENTSAREN LOGIKA	18
Milizia herritarrak eta Euskalduntasun militantea	18
Milizia Herritarrak (Nafarroako Gobernuaren hasieran, kronika godoetan buruzagirik ez, bagaudak, akaso Ernio...)	18
Euskalduntasuna edo euskalduna izatearen sentipena eta identitatea, guztiaren hasieran	18
Euskal sena eta abk-zm sistemaren defentsa historian zehar	19
Nafarroaren Konkistatik mantentze borrokan ari da	19
Goi Erdi Aroko Iraultzan finkatu zen	20
Eta aurretik eman zen Bagauden Iraultzari esker finkatu zen	20
Indoeuroparren uholdeekin talka ederra pairatu zuen, baina mantentzea lortu zuen	20
Aurre-Indoeuroparra eta, gutxienez, megalitikoak: Euskaldunak Europako 'Azken Indigenak' ginатеke	21
Paleolitiko iturri eztabaidagaitzak ditu: 'Azken Indigenak' ginатеke, eta gainera Paleolitikoak	22
Kolonizaturik gaude	22
3. EUSKAL MUNDUA	23
AMALURRA ETA HUTSA	23
Gu, Amalurraren alaba-semeak eta espresio gara	23

<i>Euskal Mitologiaren arreta indar naturalak dira, bere horretan harturik (obedientzia, sumisio eta bildurrik gabe).</i>	23
<i>Naturaz haratago ez da ezer, eta gu bere agerpen bat gara, besteen artean.</i>	24
<i>Euskal Sena, oro har eta existentziarekiko, naturalista eta animista da. Naturarekin bat egitea da erreferentzia.</i>	24
<i>Baina Gu eta Amalur, edozer eta edonor, Hutsak gara.</i>	24
<i>Euskarak zerizanak edo esentziak definitzeko Hutsaren kontzeptua erabiltzen du.</i>	24
<i>Zerizanak Hutsaren edo Hutasunaren gainean definitzeak filosofia existentzial erabat sakona du barruan.</i>	25
ETXEA	25
<i>Etxea Amalurraren gorpuzte bezala bizi dugu.</i>	25
<i>'Sena', edo bizitzan zentzuzkoa eta berezkoa dena, etxearekiko eta bere sendia eta ohiturarekiko ulertzen dugu.</i>	25
AMATASUNA ETA EMETASUNA	25
<i>Amatasuna eta emetasuna, Amalur eta Etxearen gorpuzte gisa, bizitza ikusteko gakoa da guretzat.</i>	26
<i>Euskal matriarkalismoari buruzko eztabaidan, akaso hau ez zen eman era absolutuan, baina hein handian eman zenik ukagaitza da.</i>	26
EXISTENTZIAREN ERAIKUNTZA: AURKAKOEN JOKOA	27
<i>Aurkakoen dantza edo jokoa da existentzia.</i>	27
<i>Denak ditu barnean aurkariak: -tasun eta -keria.</i>	27
<i>Bizitza Aurkakoen Jokoa bidez ematen dela esateak jakinduria tradizio handiekin parekatzen du euskal munduikuskera.</i>	27
EUSKALDUNA BERE MUNDU-IKUSKERAREN AURREAN	28
<i>Natura eta bizitza arrunta besterik ez dugu onartu behar, hierarkiarik gabe biziz, baina begirunez eta zintzotasunez.</i>	28
<i>Hierarkiarik eza: izaki mitikoen artean, guk Mariri hika.</i>	28
<i>Baina begirunez eta zintzotasunez.</i>	28
<i>Bizitzaren gatazkak naturak garatzeko duen modua direla onartzea da koska.</i>	28
<i>Aurkakoen jokoari arreta -tasun/-keria atzizkietan ikus daiteke ere.</i>	28
<i>Amatasuna, emetasuna eta sorgintasuna hazi behar ditugu gure baitan, hots, Naturarekin bat egitea, dugu helburu.</i>	29
<i>Existentziaren hustasuna, misterioa eta ilusioa onartzen dugu. Baita batura, osotasuna eta borobiltasuna ere.</i>	29
<i>Gu eta ni, jatorrian, hutsak gara.</i>	29
<i>Existentziarik ez duten aldeei (inor, inoiz, inon) nolabaiteko existentzia onartzen diegu esaldietan eza hori ezeztuz (inor ez, inoiz ez, inon ez).</i>	29
<i>Ahalezkoak edo posibleak diren aukerei nolabaiteko existentzia ematen diegu ere, ba- aurrizki baieztatzailarekin.</i>	29
<i>Litezkeen existentzia ezak ba- aurrizkiarekin existentziara ekartzen eta baikortzen ditugu.</i>	30
<i>Adibide argia da Bada ala ez bada eta Bada edo ez bada espresioak.</i>	30
<i>Existentzia eza ezesten dugu (Inor ez, Ezer ez, Inoiz ez...).</i>	30
<i>Zehaztapena da /zena duen guztia ba da antzinako sinismena.</i>	30
<i>Oro har...</i>	30
4. EUSKALSENDUNAK	30
<i>Euskalsenduna euskal sena onartzen eta praktikatzeko duena da, bai kontzeptualki eta bai bizitzan eta esperientzietan.</i>	30
<i>Euskalsenduna euskal sena onartzen eta praktikatzeko duena da.</i>	30
<i>Amaren Sua berpiztuko dugu.</i>	30
<i>Euskal Sena elkar arakatuz eta praktikatzuz.</i>	30
<i>Auzolanen bidez.</i>	31
<i>Euskalsendun militanteak herria eta kultura Euskal Senaren gainean berbizitzen laguntzeko konprometua hartzen du.</i>	31
<i>Euskal sena eta Euskalsendunak hedatzea dugu erronka.</i>	31
<i>Euskal Senaren erakargarritasuna ezagutaraziz.</i>	31

<i>Amatasuna eta emetasuna berreskuratuz, andra zein gizon izan</i>	32
<i>Euskarak Euskal Sena garraiatu du mendez mende, eta horrela iraun beharko</i>	33
<i>Euskal identitatea berreskuratzea ezinbestekoa da</i>	33
<i>Auzolanen sena berreskuratzea, eta ez bakarrik auzolanak, ez da ahaztekoa</i>	34
<i>Euskal Zuzenbide Zibilarren hondarrak berreskuratu, duela hiru urte bertan behera utziak</i>	34
<i>Oro har, Euskalsendun gisa berpiztu eta gozatuko dugu</i>	34
<i>Euskararik gabe, bada euskal senarik?</i>	34
<u>AZTERKETA OINARRIAK ETA BALORAZIO BATZUK</u>	35
<i>HERRI EDO KULTURA SENAK, ETA EUSKAL SENARI HURBILKETAK</i>	35
<i>Herri edo kultura senak</i>	35
<i>Euskal Senari buruzko ikerketak</i>	36
<i>EUSKAL SENA, EUSKAL MUNDU-IKUSKERA, ETA EUSKALSENDUNA</i>	37
<i>Euskal sena, zehazturik</i>	37
<i>Euskal senaren kultura aldeak</i>	37
<i>Euskalsenduna</i>	38
<i>Oro har...</i>	38
<i>BALORAZIO BAT BOTELASTERREAN</i>	38
<i>Euskal sena, euskal mundu-ikuskerak, eta euskalsenduna</i>	38
<i>Euskal senaren osotasuna eta trinkotasuna</i>	39
<u>AIPU-ITURRIAK</u>	41

AURKIBIDE LABURRA

AURKIBIDE LUZEA

Hitzaurrea

Euskal hiztunek eta kultura eragileek nola sentitzen dute, gaur eta hemen, euskararen, euskal kulturaren eta euskal izaeraren joera? Horixe da hemen aurkituko duzuna, *Euskal Sena* edo ‘euskal bulkada’ gako gisa harturik.

Euskal Sena Taldea Euskarak eta Euskal Kulturaren agerpenek atzean duten sena, izaera eta mundu-ikuskeraz azaleratzeko sortu zen. Jendarte ekimenetan nabarmendu diren eragileek osatzen dute, beste interesatuekin bildurik, *Biltzarre* plataformaren baitan.

Asmoa, ahazturik dugun gure herriaren sena eta izaera mahai-gaineratzea da, hots, gure ‘berezko jakinduria naturala’, etorkizunean beraien bizitze kontzientea laguntzeko asmoz.

Hemen duzu bere bilkuretan adostutako oinarrizko dokumentua (Leaburu 2025, Gernika 2023, Apatamonasterio 2022, Ziordia 2019, Gernika 2019, Usurbil, 2018), *Biltzarre* plataformaren sare-foroan jasotako ekarpenak bilduz eta ordenatuz hasi zena. Auzolanean eraikitako lana da beraz, ezinbestean behar zuen moduan, gure senari jarraiki.

Irizpidea, kontuan har, ez da literatura akademikoa jasotzea izan, gero beste lan akademiko bat egiteko. Egungo euskaldunen eta, beraien artean, eraldaketa sozialean nabarmendu direnen, pertzepzioak eta sentipenak jasotzea izan da helburua. Literatura akademikoarekin zenbait kontraste jaso dira, baina beti ere horien lehentasuna zokoratu gabe.

Politikoki zuzenak diren oskoletatik at, herri lanetan eskarmentua duen jende anitzak, bihotzez euskaltzaleak, gai horien atzean daudenak zundatzen eman dute denbora, euskara eta bizitza nola sentitzen dituzten argitzeko.

Irakokizun batzuek lekuz kanpokoak direla eman dezakete hizkuntzalarien eta beste adituen teorien arabera. Baina guk esango diegu hiztunei eta kultura eragileei hizkuntzari eta kulturari buruz zer sentitu? Edo pentsatzen dutena zer den, beraiek ere ahoa eta mingaina dutenean? Haiek jakingo dute, inork baino hobeto, zer den *euskal senari* buruz sentitzen dutena.

Milurteko berriaren hasieran, eragile sozial hauek beren ikuspegia adierazi nahi izan dute, etorkizunean beste batzuk lekukoa hartzeko eta ikuspegia berritzeko asmoz.

Hau lehen urratsa besterik ez da, beraz. Gure senaren funtsezko gakoak zehaztu nahi izan dituzte, orain eta hemen. Gero etorriko dira, bizitzak hala nahi badu, botatakoen inguruko inplikazioak eta gogoetak.

Proiektuaren zati honetan, nire editore lana ohikoa izan da, alegia, konglomeratu gisa jaulkitako ekarpenak bildu eta koordinatu. Taldera iritsi nintzenean, helburuak jadanik definiturik zeuden, eta lehen proposamenak bidalirik. Niri egokitu zait egitura antolatzea, egitura hori osatzeko zuloak betetzea, eta behin-behineko amaiera ematea.

Hasierako zein ondorengo ekarpenak ordenatu ditut, bizkarrezur berean. Atalen arteko hari batekin baina halaber, horrela espero dut, atal bakoitzaren barnean koherentzia tematikoa zaindus. Ideiak errepikatuak sintetizatu ditut, eta argumentu hutsuneak bete. Azken forma bat eman diogu elkarrekin eta... Hona hemen azkenik: euskal senari buruzko hausnarketa proposamena.

Aurrera egiten baduzu, eskerrik asko eta on egin! Eta bestela, gozatu ere!

Xabier Renteria-Uriarte
Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
xabier.renteria@ehu.eus
<https://ehu.academia.edu/XabierRenteriaUriarte>

HERRI SENAK ETA EUSKAL SENA.

Senak diño! Gure amonek sarri esandakoa da. Zerbait barruko senak argitzen duela da: “*senak diñotzu hori ba!*” edo “*Senak diño(tzu) hori ezin dala holan izan*”, ala gertuko esanahia. Gaur egun oraindik, *Goenkale* teleailean, adibidez, ‘senak esaten dit’ da erabilera nagusia (Sarasola, Salaburu, & Landa, 2021, ‘euskal sena’).

Sentipen honek mundu-ikuskerara eta ezagutzarako jokaera berezia islatzen du. Hala nola, euskaldun batek ‘hori *senak* esaten dizu’ esateko joera izan dezake, baina katalan batek errazago esango du ‘gai hori lasaiean eta *seny*rekin ebaluatu behar da’. Lehenengo kasuan, *sena* zerbait jakiteko edo egiteko pertzepzio zuzen eta emozional gisa onartzen da; bigarrenetan, berriz, zerbait baloratzeko gogoeta mental zentzudun gisa ikusten da *seny*’a.

Ez dira kasualitateak. Hizkuntza askotan gizakien joera indartsuak ‘sena’ edo ‘instintu’ hitzarekin izendatzen dira, baina hizkuntza eta kultura bakoitzak alderdi batzuk edo besteak nabarmentzen ditu, kasu hauetan bezala. Gizaki gisa berezkoak ditugun *senak* ez dira normalean berdin ikusten kultura desberdinetan, ala desberdin ulertu daitezke. Herri bakoitzak baditu bere ukituak, bere ñabardurak, eta bere enfasiak.

Gizakien bulkada edo joera horiek, instintutzat har daitezkeenak, *herri senak* edo *kultura senak* dei daitezke. Finlandiarrek *sisu*’a dutela uste dute, oztopoak gainditzeko indar berezia. Korearrek *han*’a dutela diote, minak sentitzeko era sakona baina gozoa. Eta Nubioek *difaya* edo *abegi sakona eta zabala* beraien kultura senaren bereizgarria dela uste dute. Euskaldunok ere berezkoa dugun *kultura sena* - kanpotik begiraturik- edo *sena* -barrutik ikusita- gure eran ulertzen dugu.

Euskal Herrian gaiak arretaren bat deitu izan du (ikus azken atala), baina gutxi eztabaidatu eta zehaztu da. Gabezia hau estaltzeko, *Euskal Sena Taldea* euskal senaren kontzeptua zehazten saiatu da, bere funtsa, munduikuskera, nortasuna eta jokamoldeak azaleratzeko (<http://www.euskalsena.eus>), aurreko proposamenei euskaldun interesatuen hausnarketak gehituz.

Taldea auzolanean eta musu-truk jardun da, eta ekarpenak hiru taldetan bil daitezke:

- a) *Euskal Sena* zer den zehaztea;
- b) Euskal Senaren mundu-ikuskerara, gizarte mota eta horien ingurukoak azaleratu, iturri desberdinetatik; eta
- c) *euskalsenduna* bultzatzea, hots, euskal senari jarraiki bizi den euskalduna, Euskal Herri burujabea gaur bertan burutzeko, beste ezerri itxaron gabe.

Sena bizitza ulertzeko dugun berezko jakinduria intuitiboa eta naturala da.

Bada zerbait gure baitan, bizitzan hartu behar diren ekimenekiko eta jokaerekiko erabat zentzuzkotzat, zilegitzat, egokitatzat eta bidezkotzat jotzen duguna. Hori da jendearengan, gizakiarengan, euskaldunak nabarmentzen duen *sena*.

Hori izango litzateke beraz, ahal denik eta gehien zehazturik, *euskal sena*, euskaldunok gehien nabarmentzen dugun kultura instintua.

Euskaldunoi *senak* zerbait argitzen digunean, gure *euskal sena* da hori, konturatzen ez bagara ere.

Euskal Senak euskal munduikuskera, nortasuna eta jokamoldeak islatzen ditu.

Euskal Sena, beraz, euskaldunok gauzak nolakoak diren ulertzeko duten berezko era dugu. Bulkada bat da guretzat, joera bat, instintu bat. Eta euskal munduikuskera, nortasuna eta jokamoldeak islatzen ditu.

Horrela, *euskal sena* euskararen, eredu sozialetan eta beste kultura espresioetan antzeman daiteke. Hor aurki genezake, haietan uler genezake, horri guztiari esker txertatu eta harmonian bizi gaitezke.

Orduan, “*Senak diñotsu hori ba!*” ez da bakarrik ‘*instintuak eta zentzu arruntak esaten dizu*”, baita “zure funtsa eta izaera kulturalak diotsu” ere. Horrela, *Euskal Sena* euskaldunen berezko izaera da, gure jokamolde naturala. Gizakien senak kulturalak izanik, euskaldunen kultura *sena euskal sena* dugu. Eta hori determinatzen duen guztiarekin zintzoa izateko modua badago.

Sena bizitza ulertzeko dugun berezko jakinduria intuitiboa eta naturala da.

Gizaldietan pairatu dugun adimen kolonialismo bortitza eta gero, gure herrian *Euskal Sendunak* edo *Euskalsendunak* apaltasunez eta harrotasunez ahalbidetzea eta bultzatzea da helburua, eta Euskal Herrian zein atzerrian egin, hots, Ebro eta Adur ibaietatik haratago (garai hauetan).

1. EUSKALDUNA

Euskarak baditu hainbat berezitasun, euskal sena islatzen omen dutenak, eta norbanakoak bizitzaren aurrean eta jendartearekin nola jokatu behar duen baldintzatzen eta sustatzen dutenak. Bi aldeak zehaztuko ditugu.

EUSKALDUNA BIZITZAREN AURREAN.

Hasteko, euskal senak baikortasuna, elkarrekikotasuna eta zintzotasuna islatzen ditu.

Baikortasunez hitz egiten bizi gara: bait, ba-, ba, ...

Baikortasuna adierazteko monemak erabiltzen dira euskaraz. Nabarmenezkoak dira *Bait-* erroa eta *Ba* lokailu indartzailea, *bai* hitzarekin erlazionatuta. Oso sarri erabiltzen dira euskaraz idatzian, eta etengabe ahozkoan.

'Bait-' aurrizki baieztatzailea.

Baikortasuna behin eta berriro gauzatzen duen *bait* monema daukagu:

- . Badator ordua, guztiok zein bere aldera banatuko baitzarete.
- . Nolakoa baita idazlea, halakoak bere obrak.
- . Hain nengoen goxo ohean, ez bainintzen eskolara joan.
- . Ez naiz joango, ez baitut gogorik.

Une oro baietza bilatu eta ezezkortasuna saihesten da. Ezetza duten esaldiek ere *bait* erroa daramate, ezezkotasun hori leuntzeko.

Ahalezkoak (posibleak diren aukerak) 'ba-' aurrizkiagaz adieraztea.

Esan dugu jada deigarria dela ahalezkoak, hots, bizitzan posibleak diren aukerak, *ba-* aurrizki baieztatzailearekin adieraztea. *Hori gertatuko bada* esaldiak, adibidez, ahalezkoa den baina oraindik ziurra ez den zerbait aipatzen du. Baina guk baikortasunez egiten diogu harrera litekeen akzio edo aditz horri, *ba-* aurrizkiarekin.

'Ba' lokailu baieztatzailea eta indartzailea.

Ba esaldi lokailua da, mezuari indarra eta baiezkotasuna ematen diona. Hitz egiteko euskarri gisa erabiltzen da, sarri eta ugari, ia konstantea. Eta esaldiaren leku guztietan jartzen da: hasieran, esaldiak ala esaldiaren parteak lotzean, eta aditzaren parte gisa:

- . Ba, agertu zan da ba, zer eingotzeu ba? Onartu ein bihar!
- . Banoa!
- . Ideiak ezartzeko ere bada hori.

Ba indartzaileak *bait-* erroa horren pareko funtzioa du. Baikortasunaren ideia ezartzen dugu, hitz egiten duguna ona dela; proposatzen ari duguna guztiontzat eraikigarria dela.

Horrela, batasun, elkartasun, adostasun eta armoniarekin du zerikusia. Hitz egitean etengabe *ondo, ondo bai, ondo*, ala, Iparraldean, *untsa, untsa bai, untsa* errepikatzen ari diren lagun horiek ematen dizuten bezalako eragin lasaigarria du.

Existentzia eza onartu behar dugunean ere, existentziarekin kontrajarritakoan, baiesten dugu (*Bada ala ez bada eta Bada edo ez bada*).

Esan dugunez ere, *Bada ala ez bada* eta *Bada edo ez bada* formek existentzia eza onestea eta era baikorrean onartzea dakarte, *ba-* aurrizki baieztagarriarekin leunduz ('ez ba da', hots, 'ez *bai* da'). Erabateko ezezotasuna zokoratzen da baikortasun honekin ('lokalean obra egin bada edo ez bada egin,...' 'erabakia gainditzen bada edo ez bada betetzen,...' 'eguraldi ona bada edo ez bada ere, orduan...').

Egiatzatukoari leialtasunez eta errealismoz hitz egiten bizi gara: bide, omen, ote, al...

Zerbait guztiz ziurtzat hartzen ez badugu, lekuko izan ez bagaitu, horrela aurkezten dugu (*Bide/Dirudienez*).

Esaten dugunari ziurtasun oso-osoa ematen ez diogunean, *Bide* hitza erabiltzen dugu, 'partikula modal' gisa. Egiantz handia eskaintzenⁱ diogula baina guztiz ziurtzat jotzen ez dugula adierazten dugu horrela

. Biltzarkideak Abendañon bide dira.

Sinonimoa edo gertukoa du, beraz, *Dirudienez* hitza. Ñabardura honen arabera, dioguna irudi bat izan daiteke (errealitatearena), ez egi osoa (ez errealitatea bera).

. Biltzarkideak Abendañon dira, dirudienez. Ezin dizut ziurtatu...

Entzunagatik dakiguna komunikatzen badugu, horrela ñabartzen dugu (*Omen/Ei*).

Zeozertaz hitz egitean, lekuko izan ez bagara, ez dugu egiatzat jotzen eta aurkezten. Hori agerian uzteko *Omen edo Ei* partikula modalak erabiltzen ditugu (*Ei* bizkaieraz da). Kontatua norbaiti entzunikoa dela esateko sartzen ditugu, ezin dugula frogatu:

- . Emakume hori Baionan omen dago.
- . Mutiltxo hori Durangon agertu ei da.

Partikula modal gisa diharduten hitzak aditz-multzoko osagaiak dira. Kasu honetan, *omen/ei* erabiltzean esaten duguna beste norbaiti entzun diogula eta, beraz, ziurtasun-neurria haren bizkar uzten dugula adierazteko da ([Euskaltzaindiaren EGLU II](#), 501.-516. or.)

Lazkano ahizpa taldekideentzat "zentzudun, zuhur eta arduratsuak bihurtzen gaitu, kontuz ibiltzeko mezua ematen digu".

Gure baieztapenak egite ukaezinak ez direla onartzen dugu (*Ote/Ete*).

Ote/Ete hitza esandako gauzak guztiz ziurtzat ez hartzeko balio du. Gauzak zalantzan jartzeko esaldian kokatzen diren monema askea da.

- . Jakingo ote du?
- . Zalantzan dago lortuko ote duten.
- . Ba ete daki horrek nora doan?

Bizitzarekiko jokamoldeetan zuhurrak izaten laguntzen digu. Gauzak era kategorikoan eta ziurtzat ez jotzen. Lazkano ahizpentzat "eten gabeko ikaste prozesuan aurrera joaten laguntzen digu".

Jakin mina pizten dugu galderak egitean (*Ai*).

Galdetzeko partikula da, jakin-minari laguntzekoa, beti aurrera jotzeko bultzatzen gaituena berriz ere, galdera bera indartzekoa.

Patxadaz (SOV) eta erlatibismoz (-tasun eta -keria) bizi gara

Aurrekoa inguratzen duten bizi-printzipio gisa, *patxadaz* jarrera, SOV egituraren erabilerarekin bat etor litekeena, eta erlatibismoa, -tasun eta -keria atzizkien berezkoa, aipatuko ditugu.

Patxadaz (SOV) bizi gara

Behean zehazten den bezala, euskarazko esaldiak SOV (Subject, Objects, Verb) hizkuntzan eraiki ohi dira, orokorretik partikularrerako aglutinazioaren bidez. Honek, zerbait ulertzeko eta azaltzeko unean, arreta gauzen orokortasunean jartzea eskatzen du, handik xehetasunetara pasatu baino lehen. Ulergarria denez, gauza anitzetan (orokortasunean) arreta jartzeaj gauza baten (xehetasunean) baino energia gehiago eskatzen du.

Hortik auzolankide batek botatako bitxikeria: *patxadaz* jarrerakin, ‘gauzak lasaiean eta ondo’ egitearekin, loturik dagoela. Orokorretik xehetasunetarako aglutinazioaren bidezko SOV egiturak gauzak lasai esan, dana ondo bildu, orduan amaitu, hori eskatzen duela; eta hori, *patxadaz* bizitzearekin erlazioan dagoela. Euskaldunen artean, hizlariak beraien artean zapaltzeko jarrera askoz gutxiago ematen dela deritzo kideak, eta hizkuntzaren egitura honek horretan laguntzen duela.

Erlatibismoz (-tasun eta -keria kontutan hartuz) bizi gara

Euskara ikasten dutenak sarritan harritzen dira existentziaren ezaugarri bera positiboa edo negatiboa izan daitekeelako, edo modu zehatz batean eta era berean bere aurkako moduan, ‘tasun’ gisa ala ‘keria’ gisa, hau da, atzizki horiek aplikatuz.

Behean sakonduko dugu, baina agerian da gauza guztiak ‘tasunak’ ala ‘keriak’ izan daitezkeela bizitzaren ikuspegi erlatibista batekin erlazonaturik dagoela. Ez sinetsi gehiegi absolutuetan gaur, bihar bertan alda baitaitezke eta, are gehiago, haien kontrakoa bihur baitaitezke.

Hizkuntzaren bidez ‘tasun’ ala ‘keria’ delakoen zentzua barneratu duenak bizitza eskema absolutuetan interpretatzea okerra dela berez daki. Zera ez da gauzak era binarioan neurtu, ‘bai ala ez’ eran. Bizitza lausoa da, ‘fuzzya’, aldakorra eta kontraesankorra. Dena da -tasun edo ‘onari hurbila’ eta -keria edo ‘txarrari hurbila’, eta denak ditu -tasunak edo ‘alde onak’ eta -keriak edo ‘gauza txarrak’. *Harrokeria* (*fanfarronería, soberbia*) okerra izan daiteke, baina bada *harrotasun* (*orgullo*) sana ere. *Gogortasuna* (*dureza*) bertutea izan daiteke, baina *gogorkeria* (*crueledad, violencia*) inoiz ez. Bizitzaren ikuspegi erlatibista da: ez du zentzurik zerbaitekin zurrunki lerrokatzeak, laster ala berandu aldatuko bada, eta aldatzen denean ezin bagara horretara egokitu.

Atzizki horiekin kideekiko maitasuna adierazten dugu ere, gainera. Itsuek *itsutasuna* (ceguera) eta gaixoei *eritasuna* (enfermedad) dute, baina, horrela, hor errurik ala akatsik ez dagoela adierazten dugu. Noiz daude horiek? Itsua ez den batek itsukeria (*obstinación*) duenean; ala benetan gaixoa ez dagoen batek, zerbait lortzeko, *gaixokeria* antzesten duenean.

Horregatik, euskaldunak bizitza malgutasunarekin eta bere aldaketekin bizi du, zurruntasunik gabe eta ulermen osoz. Horrela dabil munduan, txapela buruan. Behean esan bezala, modu filosofikoan, existentzia ‘aurkakoen dantza eta jokoa’ delakoan oinarritzen dela onartzen du. Bizitzaren gatazkak naturak garatzeko duen modua direla onartzean datza koska.

EUSKALDUNA NATURAN

Nia etxean edo gutartasunean txertatzen dugu: aurkezpenean, izenetan, -goa, -ren desberdin...

Norberaren aurkezpenean, etxea edota herria erreferentziazat.

Euskaldunok gurezkoa edo berezkoa dugu, gure burua lekuren batetan aurkeztean, etxearen bidez egitea. Askotan, ez da besterik behar, eta ezizen horrekin ezagutuko gaituzte leku horretan. Demagun, herri urrun batetan, senideen ezaguerarik gabekoa, honakoa ematen dela:

- Nongoa zara zu? (eta ez hainbeste 'nor zara zu')
- Telletxekoa (etxea edo herria aipatuz).
- Ah! Aupa ba, Telletxe, zatoz nigaz hemetik.

Gure etxearen izenaz ezagutuak izango gara orduan. Kaleko bizitzan ere, bide batez, ohikoena izan daiteke sendiko abizenaz ezagutuak izatea. Ikastola baten adibidez, normala izan daiteke norbaitek ikaskideak deiturretatik ezagutzea, eta beraien izenei inoiz ez erreparatu izana.

Beste leku batzuetan, egoerak senide edo izena agerraraztea eskatuko du. Demagun, herri bertsukoen artean:

- Nongoa zara zu, baina?
- Telletxekoa, ba! Adelaren alaba!

Euskal Senan antzinako ordena, gaur egun oraindik leku askotan jarrai bezala, etxea, herria eta sendiaren kokapena izan ohi zen. Demagun, herri desberdinekoen artean baina senideren bat ezagutuz:

- Nongoa zara zu, ba?
- Ubidekoa naz. Telletxekoa, herriko urtekeran dagoen etxe handi batekoa. Hango Adelaren alaba naz.

Mendebaldarrak ez diren gizarteetan ohitura hedatua da azken hau. Norbanakoa ez da bere niaren gainean definitzen, taldeetan baino. Taldea handia zein txikia izan daiteke, etnia, klana ala jatorri lekua ardatz harturik. Demagun, 'Nor zara zu?' galdera, eta mendebaldar erantzuna: 'John Smith naiz, abokatua, eta hau ala bestea eskatzera etorri naiz'. Mendebaldarrak ez diren kulturetan, aldiz, honela litzateke: 'Nor zara zu?'; eta erantzuna: 'Inwana (etnia edo tribukoa) naiz, Wahse klanekoa. Muhre dut izena'.

Eta seguruenik jarraituko du: 'Ah, bai? Ez al zara izango Nahwa'ren loba? Ez al gara izango urruneko lehengusinak?' Eta elkarrizketa ia amaigabearen hasiera da, loturaren bat aurkitu (ala ez aurkitu) artean, Kapuściński-k (1998) hain ondo kontatzen duen bezala.

Bakoitzaren izena etxearekiko eta naturarekiko, etxearen izena naturarekiko.

Gu etxearekiko eta naturarekiko izendatzea, eta etxeak inguru naturalarekiko izendatzea ere, ohitura da: *Oihana Tellaetxe, Leixuri Portuondo, Aizpea Larralde...* Eta, sarri, mapa modukoak eginez: *Goitiaburularrazabal, Madariagaerrandokoa, Iturriagaetxebarria...*

Nor ez litzateke helduko Buenos Airesen 1920. urtean erregistraturiko *Iturriberrigorriigoikoerrotaberrikoetxea* sendiaren etxera? Txantxa bat izango zen ziur asko, baina lurpean duen mundu-ikuskera arras ongi erakusten du.

Xabier izen ezaguna ere *Etxebarri* dugu, antzinako nafarreraz *Etxa-Bier*, horrela dakigularik Xabierko Frantzisko bere sendiaren jauregi ondoan eraiki zen etxe berrian jaio zela.

Izenak derakus pertsona etxe-koa eta natura-koa dela, ez etxea eta natura pertsonena.

Izenak eraikitze modu honek erakusten du pertsonak etxeak eta naturakoak direla: 'Ana Mari Agarreko' esatean Ana Mari 'Agarre' etxekoa dela adierazten dugu, eta ez etxea Ana Marirena. Horrela, etxeak ere ingurune naturalarekiko izendatuak izan ohi direla gogoratzen badugu, ondorioa zera da, "Lurrak kokatzen gaitu; euskaldunok lurrei izena eman baino, gu inguruneak izendatzen gaitu" (Urrutia, 2017).

Edukitza (non-go eta nor-en) desberdintzea naturarekiko kidetza honek dakar ziur asko.

Euskaraz ez bezala, deklinabidean *-go* (edo 'non-go') eta *-ren* (edo 'norbait-ren') bereizten baititu, inguruko hizkuntzek ez dituzte bereizten, kideztaren edo jabetzaren preposizioetan, natura espazioa eta pertsonak ('de' gaztelaniaz, edo 'de' eta 'des' frantsesez, bai lekuetarako eta bai pertsonetarako dira).

Horrek argi eta garbi iradokitzen du euskal adimenak garrantzi handia ematen diola ingurune naturalari eta lurrari. Espazio naturalaren parte izate hori gizakiarena izatetik bereizten da: *-go* edo 'ingurune batekoa' izatean, eta *-ren* edo 'norbaitena' izatean, desberdinak direlako. Eta, gainera, lehentasuna

ematen zaio: euskaldunen izenetan -go edo 'etxeakoak eta lurrekoak' gara, ez da natura -ren edo 'norbaitena' dela (Urrutia, 2017).

Batura lehenesten: bat egin, batera, zu eta biok, gu-, -ok....

Euskal adimenak naturarekiko, bizitzarekiko eta pertsonetikiko batasuna lehenesten duela argi eta garbi uzten du euskarak alde desberdinetan: 'batera', '-ok' barneratzailea, 'Gu'tartasuna... Zehaztu ditzagun.

Harremanetan batura lehenesten dugu (bat egin, bat etorri, batera joan...)

Euskarak giza erlazioetan batasuna lehenesten du, batua sentitzea. Adibidez, norbaitengana bagoaz, *bat egingo* dugu berarekin. Biok nonbaitera bagoaz, *berarekin batera* joango gara. Eta iritziren batetan ados bagaude, *bat etorriko gara berarekin*. Dakusagun pausuz pausu.

Norbaitekin biltzean, berarekin *batuko* gara.

. Zugaz bat egin neban enparantzan.

Eta ados bagaude zerbaitetan, adostasuna *batura* metaforarekin erakutsiko dugu:

. Zugaz bat nator.

Berarekin nonbaitera bagoaz, berarekin *batera* goaz:

. Zugaz batera joango naz hondartzara
(eta ez 'zugaz joango naz hondartzara').

Nonbaiten biltzean, zerbait adostean, eta nonbaitera joatean, gure batasuna eta batuak gaudela oso argi gelditu da:

. Zurekin bat egin nuen enparantzan,
zer egitean bat etorri ginen,
eta batera joan ginen hondartzara.
Ah, zein egun ederra!

Taldea eta gu biltzen gaituen zenbaketak egiten ditugu, nia zokoratuz (zenbaketa biltzailea, zu eta biok).

Taldea nabarmentzeko, zenbaketa baten bidez jendea eta gu bildu eta batu egiten gara. Ez gara solte eta ahul sentitzen, batura bat gara eta. Zenbaketa horrek derakuskigui batura hori.

. Arantxa, Itziar, Kepa eta laurok etorri gara.
. Ama eta biok joango gara.

Azken adibidean ikus daiteke asmoa ez dela ausazkoa. Bi lagun izanik ere, batuketa egin eta borobila burutzen da.

Euskeraz bat egitea borobila edo borobiltasuna lortzea dela dirudi, beraz. Borobilean desberdintasunik ez dago, ez dago ertzik (beste figura geometrikoetan ez bezala). Psikologikoki borobilaren barruan, babestuta senti gaitezke, talde osotasunaren barruan.

'Gu' ikuspegitik abiatzen gara beti: gure etxean, gure amak...

Euskaraz 'Gu' ikuspegitik abiatzen gara beti: *gure etxean, gure amak, gure herrian, gurean...* Euskal sena duena eta euskaraz ondo hitz egiten duena marka da hori, eta ez 'nire ama', 'nire etxea', 'nire herrian', 'nire gauzetan...'

Oro har, euskarak *guka* aritzeko joera du, *nika* aritzeko joera zokoratuz. Horrela, *Gu* niaren ordezkatzailer gisa maiz erabiltzen da, eta aditzak eta esaldiak 'guka' jarri ere.

. Ene! azaldu da gure Arantxa be, saltoka etorri zaigu
(eta ez: 'Ene! azaldu da Arantxa be, saltoka etorri da').
. Gure Amak esaten zuen hori!
(eta ez: 'Nire amak esaten zuen hori!')

-ok barneratzailearekin nia zokoratzen eta taldekidetzat lehenesten da

Euskarazko *-ok* atzizki bateratzailea deigarria da. Hitz egitean aipatu den kolektiboan hizlaria barruan kontsideratzen dela esateko erabiltzen da, talde sentipena indartzeko.

Aurreko adibideek bazuten *-ok* hori itsatsia:

. Arantxa, Itziar, Kepa eta laurok etorri gara.

Ez 'laurak', ohiko pluralean. 'Laurok' *-ok* plural barneratzailea dauka, ni barruan nagoela eta talde bat garelako indartuz.

. Ama eta biok joango gara.

Ez 'biak', ohiko pluralean. *-ok* atzizkiak barnean sartzen nau eta talde gisa aurkezten gaitu.

Atzizkia edozein talderi itsasten zaio:

. Euskaldunok *la ostia* gara.

Ez da 'euskaldunak', ohiko pluralean.

'Euskaldunok' esaten badut ni barruan nagoela eta talde bat garelako erakusten ari naiz.

. Lagunok! Goazen hemendik!

Taldetasuna eta deia indartzen ditu *-ok* atzizkiak.

Azken adibidean ikus daiteke asmoa ez dela ausazkoa. Bi lagun izanik ere, batuketa egin eta borobila burutzen da.

Euskeraz bat egitea borobila edo borobiltasuna lortzea dela dirudi, beraz. Borobilean desberdintasunik ez dago, ertz guztiak dira berdinak (ez beste figura geometrikoetan bezala). Psikologikoki borobilaren barruan, babestuta senti gaitezke, talde osotasunaren barruan.

EUSKALDUNA GIZARTEAN: GU TA GUTARRAK

Gizaki oro lagun ('lagun' hitza), edozein harreman elkarrekiko ('harreman'), eta elkarrekikotasuna identitate ('elkar')

Euskaldunaren jarrera gizartean 'Gu ta Gutarrak' delako esakera hedatuak erakusten du, eta hainbat aldeak erakutsiak: jende oro laguna da besterik ezean (*lagun*), edozein harreman elkarrekikoa da (*har-eman*), eta elkarrekikotasuna gure identitatea da (*elkar*).

Edozein pertsona, ezagun zein ezezagun eta besterik adierazi ezean, laguna da.

Lagun hitza zehazki gure lagun estua dena izendatzeko erabiltzeko, baina baita edozein gizaki izendatzeko ere. Hots, *norbanakoa edo pertsona zein lagun edo kide* esanahiak ditu.

Gure hizkuntzak komunitate zentzua, baina aldi berean, norberaren burujabetasuna bultzatzen duenaren adibide asko eman daitezke. Esate baterako, gure paradigmaren 'denok gara *lagun*' ikuspegitik abiatzen gara eta, ildo horretan, 'hainbat lagun batu dira gaur' esaten dugu. Euskaran 'lagun' hitza 'pertsona' edo 'jendearen' sinonimoa delako eta hori uste baino garrantzitsuagoa da. Denok, noiz edo noiz, galdetu izan diogu geure buruari, sinonimia horren zergatiaz. Bada antzina gure arbasoek argi zuten: ondo zein txarto konpondu orain, izan denok gara 'lagun', beraz litekeena da noizbait konpontzea, denok 'komunitate' baten partaideak garelako. Giza taldea sendotzeko berba berezia da, beraz.

Zera dakar aurrekoak. Hasiera eta besterik ezean, denok garelako lagun eta adiskide, pertsonak garen aldetik.

. Polikiroldegian milaka lagun bildu ziren.

. Zenbat lagun zatozte?

Edozein harreman elkarrekikoa da guretzat, 'hartu-eman' baita, menperatze eta zikoizkeriatik gabea.

Harreman hitzak iturri gardenak ditu: *Hartu eta Eman*. Giza erlazioak menperatze eta zikoizkeriatik at egon behar direla ematen du aditzera. *Hartu-eman* izan behar da, parekotasunean emandako erlazioa.

Guztiok jarri behar dugu geurea, benetako erlazioa izateko. Norbaitek boterea badu edo abantaila ateratzen badu, euskarak ez du benetako harreman gisa ulertzen. Oreka agertu eta egon behar da.

Berriz ere, etimologia hau (*harreman* < *hartuemana*) kasualitatea izatea zaila da, pareko adibideak ditugulako. *Ziztrin* hitzak, adibidez, ‘balio gutxikoa’ du esanahi, baina ‘ez oso ona’ ala ‘txikia’ ere. Eta esanahi guzti hauek hitzaren beste esanahiarekin parekatzen dira: *diruzalea*, *zekena*, *esku-hertsia*, *diruzale*.

Bitxikeria gisa, *harreman* hitzaren antzinako paleo-euskarazko ala neoliti-euskarazko formetatik zenbait atzerritar hitz letozkeela ematen du, esate baterako, espainolezko ‘armonía’ (Felix Zubiagaren iradokizunean) edo ‘ceremonia’ (Maixa Bilbaoren ekarpenean).

Are gehiago, Elkarrekikotasuna guretzat identitatea bilakatzen da (Elkar-).

Talde jarduerak identitate berezi bat ematen digute, beraiek ere zerbait bereziak direlarik eta berezko boterea dutela. *Elkar* monemak, hitza edo aurrizki bezala funtziona dezakeena, lagunarte batek edo talde batek batera egiten duten zerbait adierazten du. Monema gisa agertzen da ehun baino hitz gehiagotan (127, Orotariko Euskal Hiztegian): *elkarlan*, *elkartasun*, *elkarri*, *elkargune*, *elkartu*, *elkarrekin*... Garrantzia itzelekoa Euskal Senan, beraz.

Hain garrantzitsua da, ñabardura oso deigarria gertatzen zaiola. Izaki gisa deklinatzen dugu, hirugarren pertsonan, guk sortu dugun heinean berezko nortasuna dauka.

. Elkarren ondoan gara.

(Ni zure ondoan nago, eta zu nire ondoan, baina biok ‘elkarren’, hots, gure taldearen ondoan gara).

Sinergiaren kontzeptu zientifikoa osagai batzuen baturak osagai horien gain identitate propioa lortzen duela adierazten du (antzinako grekoen esanetan, ‘osotasuna bere zatien batura baino gehiago da’). Euskaldunontzat erabat ulergarria, hori bait delako *elkar* hitzarekin egiten duguna. Eragileen batura den talde batek eragile bakoitzak bere partetik ekarritakoa batuz baino gehiago sor dezakeela erakusten du eta.

Espainolez, adibidez, itzulezina da. ‘Mutuo’ moduan itzultzen da, baina honek bi norabideak batzen ditu nahastu gabe, ni zurekin eta zu nirekin, baina gainditzen gaituen taldea osatu gabe, sinergiarik gabe. Ez gara ni, zu edo hura, *Elkar* gara. Guk sortzen dugulako Elkar, baina gainditzen gaituelarik. Lazkano ahizpen hitzetanⁱⁱ:

Elkar esaten badugu ez doa inor inorengana, inor ez dago inoren menpe, denok gaude maila berdinean, puntu berdinean (borobiltasunean).

Bitxikeria gisa, *Elkar/Bakar* parearen simetriakotasuna. Beste hizkuntzetan zaila da parekoak aurkitzea. Eta hurritar aditzen morfologian, *-ukar* atzizkiak elkarrekikotasuna erakusten duela, euskarazko *elkar*-aurrizkiak legez.

Batzartu (bat-z-artu) zintzotasunez (zintzo=hitzari leial), maitasunez gaindituz niakeriak eta diruzalekeriak (amore eman, musu-truk) da ohitura (ohi).

Euskal gizartea eredu eta ekonomia sistema (behean ikusiko ditugunak) isla eta euskarri erabat egokiak dituzte beste zenbait euskal hitzetan eta atzean duten mundu-ikuskeran. Adibidez, sentipen maitagarri eta poesia beteko esakerek gure nia eta diruzalekeriak zokoratzen dute. Hona batzuk, bildurik.

Batzartu edo bat-z-artu batura lortzea edo hartzea da, ez dago batzarrik bat ez bagatoz.

Euskaraz filosofia zahar hau gelditu zaigu fosilizaturik. *Batzartu* ez da bakarrik bildu, *batu* aditzaren eratorria da; akaso *bat(z)artu* edo *batura artu* delakotik. Batzarra, beraz, *bileraren batasuna* da. Ez dago *Batzarrik* edo *Bat-zarrik* guztien batura ez bada lortzen, beraz. Batzarra egitea ez da eguneko gai-zerrenda aurrera eraman, batasun hori lortzea baizik. Ez da planifikatuko eta erabakiko, lehenik batasuna (unean, gunean, muinean) egikaritu arte.

Zintzotasuna eta emandako hitza hil ala bizikoak dira gure artean (Zintzotasuna da 'pertsona ona' eta 'hitzetan leiala').

Zintzotasuna eta Emandako Hitza, balore gisa, hil ala biziko garrantzia dute euskal ohiturak. Dakusagun nola. *Zintzoa* hitzak bi esanahi ditu: 'hitzetan leiala' izatea eta 'pertsona ona' izatea. Baina 'bi' esanahi... ala bakarra? Euskaldunek duten bizitzaren ikuspegian esanahia bakarra da. Hain batuak direlako, ezberdintasunik gabe izendatzen dira.

Alegia, ez da kasualitatea. Ez da polisemia kasu arrunta, hots, esanahi desberdinak ausaz hitz berean biltzea. Euskalduntasunean oso loturik ikusi diren bi alde dira, hitz berak bi aldeak adierazteko haina.

Kasualitatea ez dela beste kasu analogo batek derakus. *Esanekoa* den pertsona batek bi aldeak adierazten ditu ere: bere esanak fidagarriak direla, eta morroi zintzoa dela.

Beste adibide bat. *Ondo esan* inor ondo tratatu duzun adierazteko erabiltzen da. Ondo esatea ondo tratatzearekin lotzen da.

Horrela, atzerrian, 'palabra de vasco' (edo *euskaldunon hitza*) ezaguna da. Eta hori pentsatzea atsegin dugu. Santosek eta Madinak euskal mendi komunitateen deskribapenean bezalaⁱⁱⁱ, "hitzek pisu berezia hartzen duten konfiantza errealeko ingurunea da".

Frank Gehry arkitektoak, Guggenheim nola egin proposatzera etorri zenean, hori sentitu zuen behintzat:

Batzuetan, pertsona mota honekin bilerak egiten dituzu eta beti daude ezkutuko motibazioak. Proiektu honekin ez zen gertatu. Guztia garbia eta purua zen, denek egia zioten. Euskaldunek zerbait esaten dutenean, ez duzu idatzian jarri behar. Hitza inoiz ikusia ez nuen moduan mantentzen dute. Beren kultura desberdina da, eta berezia. [Guggenheim kopiatzea ez litzateke posible izango] kultura, jendea, zintzotasuna, gardentasuna eta sinpletasuna errepikatzea beharrezkoa izango litzatekeelako (El País, 2017-09-02)

Emandako hitzaren garrantzia azpimarratzen duten beste espresioak ere baditugu. *Hitza hitz, ala jendea hits*, adibidez.

Bitxikerietan, akaso ez da kasualitatea, bide batez, *zintzo* hitza *zin+tzo* dela, hots, emandako hitza *zin* egitearekin lotuta egotea (baliteke hortik ere kontratuak *sin*-atu egiten direla, zintzotasunarekin eta *zin* egitearekin lotuta)

Zentzu honetan, euskaldunen historian eman den idazkietarako ohitura eza ez da gabezia, bertutea baizik. Euskaldun zaharrak, botereek zapuztutako beste herri kulturetan bezala, ez zeukan zertan kontraturik, paperik, ezta ziurtagiririk sinatu. Batzarretan ere, eztabaiden aktarik ez zen hartzen.

Nafarroako Foruak atzerriko errege batek hori eskatu zuenean idatzi ziren, bertoko foruak *zin* egitean zer bete beharko zuen jakiteko (euskaldunen hitza zer den ezagutzen ez zuen Frantziako errege mesfidati hau, Champagneko Teobaldo, odolezko feudalismoari lehentasuna ematen zitzaion nazioarteko inguruneagatik onartu behar izan genuen, aurkako erasoak ekiditeko, beste arrazoirik gabe).

Niakeriak maitasunez gainditzten ditugu (*amore eman*).

Gizakiontzat askotan korapilatsua da *amore ematea*, hots, *gure eleketatik atera*, *gure horretatik atera*. Baina maitasun kontu bat da, urkoagatik egiten dugun zerbait; eta horrela adierazten dugu literalean uko egin', alegia, zerbait urkoagatik egitean, ala gure horretatik ateratzean, maitasuna ematen egiten dugu: *amore eman*.

Diruzalekeriak maitasun jokaereaz gainditzten ditugu (*musu-truk*)

Niakeria eta zikoizkeria erabat bekaltzen edo aurre egiten ditu opariaren aktoak. Euskeraz maitasunarekin egiten dugu, *muxu-truk* edo *musu-truk*.

Idea hauek hizkuntza berean txertatuak egoteak heziketaren mesederako da, jakina.

Ohiturak, alde hauena zein beste kultura agerpenena, garrantzi handia du (ohi).

Ohituraren indarra berezko partikula modal batek (*ohi*) eta bere erabileraren maiztasunak erakusten dute. Ohiturari garrantzia ematen dio *ohi* partikulak, transmititzen duen jakintzari eta eskarmentuari kontutan hartuta. Erabileraren maiztasunak euskaldunek oinordetza kulturala eta tradizioa asko baloratzen dutela erakusten duela dirudi.

Oinordetza hori duten zibilizazioen etnozentrismoaren arabera, idazkera ohiturarik gabeko gizarteak atzeratuak dira, sinpleak. Ezerk ez du kale egiten horrenbeste. Idazkirik gabeko gizarteak horrelakoak badira zintzoak direlako da, ez dute engainatzen. Ez dute zertan idatzi. Eta horrek ohitura ez ezartzera darama.

EUSKALDUNA EKONOMIAN

Ekonomia ez da kontsumoa, lan jostagarria baizik (jentilak), bihotzez (Marik ortua) eta jendarteari (lamiñak auzolanean)

Ekonomiaren euskal ikuspegia orain arte ikusitako euskararen adibideetan antzeman daiteke, baina nabarmenagoa gerta dakiguke euskal mitologiaren ispiluan, jakina denez, mitologiek beraien sortzaile diren gizarteak islatzen dituztenari esker. Honela laburbil daiteke:

Gizartea eta ekonomia ez dira gizabanakoen kontsumorako diren baliabide eta produktu tristen multzoa, gizabanakoek jendarterako egindako jarduera pozgarrien multzoa baizik.

Ikus ditzagun adibide batzuk.

Ekonomia gozagarria eta jostagarria da helburua (Jentilek lana jostalari eta jostatzeagatik).

Jentilen istorioetan ikus daiteke nola egiten duten lan, baina lan hori jostatuz eta jolasteagatik egiten dute, adibidez, harri tzarrak lekuz aldatzen dituztenean bezala, pilota jokoan. Desberdina da mitologia indoeuoparretan. Hor izaki mitikoek aztitzaren bidez lortzen dituzte gauzak edo, heroien kasuan bezala, ea naturaz gaindikoa den inar eta ahalmenen bidez. Gentilek eta beste euskal izaki mitikoek ez; hauek, ‘mundu honetako’ lan arruntaren bidez burutzen dituzte helburuak. Horrek erakusten bide du, gizartea eta ekonomia gozagarri eta jostagarrietan bizitzea eta aritzea dela helburua, euskal ikuspegitik.

Lanaz eta Ekimenaz lortzen da gozamen egonkorra, ez kontsumoaz (Mari ortuan langile).

Naturaren pertsonifikazio nagusia den Marik, ez dauka inolako arazorik jo ta su lanean hasteko. Are gehiago, etxeren bat beharretan ikusten badu, bihotz oneko sendiren batena, hara doa gauaz ortua lantzerantz, musu-truk. Inolako eskaririk edo exigentziarik gabe, lan opari hori gozatuz; aztitzarik gabe. Zera erakusten duela ematen du: lanaz eta ekimenaz eta lanaz lortzen dela gozamen egonkorra, ez kontsumo eta jabetzen bidez. Indoeuopar jaungoikoen arras desberdin: hau lanaz kanpoko eremu baten egoten dira, Olinpoan demagun, aisia betean eta edozein gauza eskura, esklaboak barne.

Jendarteari emanikoa da lana (lamiñak auzolanean bezala)

Lamiñek ere, edozein izaki mitikok bezala, aztitza eduki dezakete bere esku gauzak lortzeko, baina ez da horrela gertatzen, gure jendearentzat (gizatalderen batentzat) zubia egiten dutenean bezala. Eta “Ez da ezagutzen euskal jainko/jainkosen arteko liskarrik”^{iv}. Honakoa erakusten bide du: euskal ikuspegian urkoarentzat da lana, eta urkoarekin, hots, auzolanean, eta zera onean, zera txarrik gabe.

Ondo pasa, gitxi gastau eta bueltak amari!

Bada esakera bat gizartearen eta ekonomiaren antzinako euskal ikuspegiaren gakoan oinordetza edo oihartzun bat ematen duena, gure herri senarekin hertsiki loturik: *Ondo pasa, gitxi gastau eta bueltak amari!* Sarri erabiltzen den agurra da, zera onean eta kokinean. Ikus ditzagun gakoak:

- . Ondo pasa: gizartea eta ekonomia gozagarriak eta jostagarriak da helburua.
- . *Gitxi gastau*: Lanaz eta Ekimenaz lortzen dira gauzak, ez zerutik ekarritako ala norbaitek emondako kontsumoz eta jabetzaz.
- . *Bueltak amari*: norbanakoak etxerako eta jendarterako dira, ez alderantziz.

Amaitzeko, esan dezagun gizartea eta ekonomia jai giroko ekimenez ea auzolanean eraikitzen dugunaren usteak beste lekuetako animismo langileekin parekatzen du euskal munduikuskera.

Norbanakoak etxerako eta jendarterako dira, ez alderantziz (jabetza besteentzako zaintza eta erantzunkizuna da; Nafarroako tenenteak...).

Gizartea eta ekonomia, antzinako euskal ikuspegian, ez daude banakotasunean oinarritua. Ez da indibiduoentzako eskubideen arazoa, norbanakoek beraien jendarteko talde desberdinei emandako lan eta zaintza jardueren multzoa baizik.

Jabetza eta baliabideak lantzen eta zaintzen dituenarentzat dira, ez boteredunarentzat.

Auzolankide baten amak esandakoa da, baserriko lan desberdinak gogor egiten ibili eta gero:

- Zelako jabetasuna emon deutsogun baserri bueltari!

Ez da jabetzarik ez bada lanean, zaintzan eta arduran oinarritua. Hau da jabetzaren euskal irizpidea. Horiek emango dizute zerbaiti buruz erabakimena, hots, jabetza; ez erosketa ala konkista batek dirua ala boterearen bidez. Baserriari lanak eta energiak ematea ‘jabetasuna’ dela erakusten duen kasu honetan bezala.

Jabetza hitza, hain zuzen, *jabon* eta *jagon* hitzetik omen dator, ‘zaindu’ esanahia duena (eta bizkaieraz mantendu dena, esate baterako, agur moduan erabilita). *Jabetza* da zerbait *jagoten* eta *jaboten* egoteak, ez zure menpean edukitzea berarekin nahi duzuna egiteko.

Aitzitik, ‘dueño’ hitza latinezko ‘dominus’ edo *etxejojaun* hitzetik dator, ‘dominio’ edo ‘domeinu’ a duena ‘domus’ edo ‘etxe’ an. Hau, era berean, antzinako indoeuroparraren ‘*dem’ hitzetik letorkiguke, esanahi berdinarekin.

Euskal senaren irizpidea erabat desberdina da. Zerbaiten *jabe* izateak erantzukizun bat inplikatzeko du, bere mantenurako zein baliabide horren beharra edo onura aukera dutenentzat:

- . Etxearen jabetza hartzen zenean ez zen ‘nirea eta kito’ jarreraren pean. Etxea mantentzearen erantzukizuna zegoen, eta etxea senideentzat baliabide bezala mantentzearena. Askotan, zegokionak ez zuen nahi, erantzukizun itzela zelako. *Gu etxerako gara, ez etxea guretzat*; esakera horrek laburbiltzen zuen.
- . Norbanakoek ez dute baliabide komunalen eskubidea berez, beren jabetza kolektiboa delako, eta kito. Eskubide eta kontsumo ahalmena auzolanak ematen du. Gertatzen ohi zen bezala, etxe bakoitzak bazuen, adibidez, egurra hartzeko eskubidea, baina auzolanetara etxeak (senideek) emaniko lan indarrarekin loturik.

Laburbilduz, *Jabeak jabon* egiten du, *jagon* edo *zaindu*, alegia, *arduratu*. Ez da adierazten jabetza edo propietate hutsa, guztiz kontrakoa baizik; gauza baten jabea izateak horren arduraduna izatea dakar. Horrela, *eman* egiten diogu *jabetzari* edo *zaindutakoari*, horregatik aipatu esaldian da ‘sikeran be, etxe inguruari jabetasuna emon deutsogu!’. Inguruko hizkuntzen paradigmak, ordea, ‘propietate’ ez da jabetasun, zaintza edo ardura modura ikusten, propietate soil modura baizik: ondasunetan erabakiak, erabilerak salmentak egiteko eskubide soilak, ondasun horiei eskainitako erabileraz edo lanaz harago^v.

Nafarroako Erreinua jabetza mota honen gainean altxatu zen.

Euskal ekonomiaren jabetza eredu hau oso ideala eta pragmatikotasunik gabekoa dela pentsa daiteke. Alta, Nafarroako Erreinua horixe islatzen zuen sistema baten gainean eraiki zen: ‘Tenente’ edo *Edukitzaile* delakoen sistema.

Gudari talde batek eta bere buruzagiak gotorleku bat okupatzeko eta babesturiko eskualdetik zergak jasotzeko eskubidea zuten, ‘Tenente’ edo *Edukitzaileen* sisteman; baina eskualdeari babes hori eman bitartean, besterik ez. Ez zegoen ‘jabetza’ bat gaur ulertzen dugun eran, adibidez, oinordetzan ondorengoei igorri zitzaiekeena. Are gehiago, Tenenteek ez zuten kargua bizitza osorako bermaturik. Jabetzaren gaian, beraz, langilea zen; ez jauntxoa.

Erabat desberdina zen garai hartan Europan hedatzen hasia zen jabetza sistema, ‘vasallaje’ sistema. Godo eta frankoen eskutik itxuratu zen Mendebaldeko Europan. Zaila da jakitea herri hauek, hedakuntza hori

hasi baino lehen, jabetza sistema komunalagoa zuten, ala pribatuagoa. Edonola, erromatarrek garaitu eta gero, beraien eliteek erromatar jabetza pribatua kopiatu zuten, ingurune beliko batetara egokitua: ‘Ni Erregeari menpetasuna onartuko didazu, eta nik gotorlekuaren jabetza pribatua emanen dizut, oinordetzan igorri ahalko duzuna, erabat zurea delako’.

Bidenabar, gogoeta bat dakarkigu honek. Egungo historialariek zera diote, errege nafarrek ematen zizkietela *tenentziak* buruzagi leialei. Akaso ez. Ala akaso ez, gaur horri ematen diogun esanahian. *Tenenteak* erregearen ‘kudeatzaile’ gisa ikusten ditugun bezala, batek daki *erregeak* ez omen ziren ikusten lur kolektibo edo komunalen ‘kudeatzaile’ gisa, Nafarroako erreinuaren sorrera mendeetan. *Bagauden Iraultzari* esker, behean ikus bezala.

Ekimena eta lan askea (esku, ezina ekinez, nork bere eltzetik, langiletasuna, erlijiotasun aktiboak,...) berdintasunezko antolaketetan (biribilak)

Ekimenari eta menpekotasunik gabeko lanari garrantzia (esku, ezina ekinez, nork bere eltzetik, langiletasuna, erlijiotasun aktiboak,...).

Esku- aurrizkiak 200 hitzen ingurutan monema gisa dihardu, ekimena eta norberaren lana iradokiz. *Euskera* hitza ere baliteke *eskuera*’tik eratorria izatea, ‘eskua ikurtzat duten horien hizkera’ akaso. Norberaren lana eta ekimena eskuarekin lotzea zentzuzkoa dela onartuta, balore horiei *Euskal Senak* emandako garrantziaren beste erakuspen bat litzateke.

Akzioak praktikan hartzeko arintasuna, abilezia eta indarra bezala defini dezakegun ekimena, sarri izan da euskaldunek azpimarratua. Adibide argia da gure artean *ezina ekinez egina* edota *ekin eta jarrai* bezalako leloek ikurritz gisa duten indarra.

Ekimenaren garrantzia lekutzeko hor leudeke ere *nork bere babak eltzetik atera beharra*, baita *egon hadi lo eta jango duk mehe* eta *beti bada zer eginik* esaerak ere, beste hainbaten artean, Hartsuagak gogoratu bezala^{vi}.

Langiletasunaren ikuspegi euskalduna hortik letorke ere, autore honen aburuz. Sabino Aranaren denboretatik, euskal jendea herri langile serio gisa interpretatu da, lana itzel balioesten duena. Baina ekimena lan ahalmenari lotua da, ez ‘soldata bati’:

“langiletasuna” [...] berdin eslei dakioke [...] besteen agindupean ekimen apurrik gabe diharduenari. [...] ekinean dabiltzan guztiak langile badira ere, langile guztiak ez dira ekimenaren eredu. Euskal kultura tradizionalan ageri den balioa borobilago definitzen du “ekimena” hitzak [...] biltzen ditu [...] lanari estu lotzea eta inork esan beharrik gabe lotzea ere.

Hartsuagak ekimena gure nortasunaren hiru ardatzetan kokatzen du^{vii}. Adibide historiko garrantzitsuak ematen ditu, betidanik erlijioak izaniko garrantziaren baitan:

Bizitza erlijiosoa taldean eta era burujabeant antolatzeko joerak hagitz nabarmenak izan dira. [...]. [H]ildakoen zaintza ... mezaren gaintik; [...] urtero apaizari gogorarazi Mariren aurkako konjuruak egin behar dituela; [...]. santu- kutzak etxez etxe [...] eta kofradiek beren ospakizunak [...] elizaren inguruan noski, baina ekimena eurentzat gordeaz.

Euskal jendarteak, antolakuntzarako, taldea lehenesten du, biribilaren lojika berdinkoia eta hierarkiarik gabekoa darabil.

Euskal sorgiñek batzarra egiten dute, akelarrea. Eta araua ez da sorgin nagusi baten, besteen gainekoa den, aginduak jasotzera eta betetzera doazela. Inkisiziotik pasatutako testigantzek diote akerbeltza gurtzen zela, baina betidanik kontsideratu da baserriko eta han bizi diren beste abereen eta gizakien zaintzaile. Ez da aginduen figura. Mitologia indoeuroparren oso bestelakoa.

Oro har, taldea eta osotasuna lortzeak garrantzia handia izan du Euskal Jendarte espresioetan, autore askoren arabera. Adibidez:

Euskaraz, indibidualismo linguistiko modernoaren aurrean, aniztasun barneratzaile-kolektibo-batugilea den plurala ikus daitezke. Psikologia komunitarioa da, taldearen arima kolektiboan datzan bereiztasun onartzaile-osatzaile batekin. (Andrés Ortiz Osés, Hermenéutica cultural y memorias antropológicas)

Osotasunaren irudia, betidanik, biribila edo zirkulua izan da. Mircea Eliaderen (1985) iritziz, ertzerik gabeko errepikapena egiten duenez, absolutuaren sinbolo hedatuenetarikoa litzateke, betiereko itzulerarena, betikotasunarena, eta etorkizunerako apustua adierazten du.

Eta zera da, biribilaren isla eta sentipena nonnahi agertze direla euskal usadioetan. Sandra Otten Santa Garaziko artzai antolaketaren deskribapen klasikoa kasu, *The circle of mountains: a Basque Shepherding Community* liburuan jasoa. Hamarkada gutxi arte iraun zuen antolaketa honek. Elkarlaguntzaren gain boterea eta hierarkia baztertzen zituen, eskema zirkular batetan. Hau da, errol edo betebeharrak zirkularrak ematen ziren artzaiei eta laguntzaileen artean, txandaka betetzen zirenak, pribilegio eta desberdintasunik gabe.

Honek eta beste zenbait zantzuk Santos eta Madinak hau ondorioztatzen eraman dute: “Zirkuluaren ideologiak euskal mendietako antzinako herriak bereizten ditu”^{viii}.

Borobiltasuna islatzen dugu baita beste alde askotan ere. Adibidez, euskal dantzak borobilaren eta berdintasunaren ardatzean eraikitzen dira^{ix}. Dantzen lurpean dauden zirkuluak, kateak eta zintak (zinten figura bat ehuntzea) beraiei lojika komunalaren adibide onak dira, pertsona guztiek posizio bera dutelarik, hierarkiarik edo genero desberdintasunik gabe. Indoeuropar dantzen estandarretik oso desberdinak dira, filmek ezagunaraziak, gizon ilara bat emakume ilara baten aurrean kokatzen delarik eta, gero, inongo ukiturik gabe binaka nahasten diren.

EUSKALDUNA MUNDUAN ETA BERE BURUAREKIN

Borobiltasunaz eta patxadaz aztertzen eta erakusten dugu mundua (SOV egiturako esaldietan).

Euskerazko perpausetan SOV egiturak, edo Aditza azkenean jartzeak, orokorretik zehatzerako eranskariaren bidez eraikitzen dira. Honek mundu-ikuskera holistiko bat erakusten du. Aditzak adierazten digun akzioa esan aurretik, egoeraren elementu guztiak zeintzuk diren ezagutarazten ditugu (SOV edo *Subject, Objects, Verb* egitura). Auzolanean honakoak dakartzala agerian utzi da:

- . Ondorioen edo akzioaren gakoan aurretik, ulerpenerako beharrezkoak diren zehaztasunak komunikatzeko beharra dago. Hizlariak testuinguru osoa aurkeztu behar du lehenik; entzuleak, dena ondo kokatu adimenean. Orduan, horren ondoren, gertatuaren gakoa dator.
- . Hizlariak eszenak eta testuinguruak leialtasunez aurkezteko nolabaiteko *konpromisoari* lotzen zaio, dagokion ekintza azpimarratu eta komunikatu aurretik.
- . Arretak amaiera arte dirau, hau da, informazio guztia eduki arte. Entzuleak hizlariari *begirunea* gordetzen dio, beraz.

Osotasunari eta, osotasun horretan, ekintzari (eta ez hainbeste personei eta gauzei) ematen zaio garrantzia:

- . Osotasuna ezagutaraztea eta ulertzea ezinbestekoa gertatzen da komunikazioan. Ezaugarriak eta gero, argibideak eta gero, dena ezagutarazi eta ulertu eta gero, gertatuaren ekintza komunikatzen da.
- . Horregatik, ekintzari, ekimenari, ematen zaio garrantzi gehiago. Dena leialtasunez aurkezten da berari harrera emateko; pertsonak eta gauzak berarekiko lekutzen dira.

Burujabetza begirunearekin da, askatasun soila baino gehiago, desiratzen duguna.

Euskal Senari buruzko dokumentu hau eraikitzeko eman dugun auzolanean garrantzi handia eman zaio euskal askatasun eta burujabetza sentipenari. Euskal Historian antzeman daitekeen konstante zalantzaezina ematen du. Obanoseko zaldunek esan bezala: “Herriaren askatasunarengatik, gizaki askeak izan gaitezen” (‘Pro libertate patria gens libera state’).

Herri mailan, gu hemen irauteak frogatzen du. Erdi Aro goiztiarrean, esate baterako, garaiko bi ejerzito handienei, frankoei eta arabiarrei, aurre egiteko indarra eta antolaketa izan genuen. Eta azkenean irabazi genuen, beraien artean estatu aske bat lortzeko indarra eduki baigenuen.

Burujabetza, testuinguru honetan, euskal gizartearen edo etniaren kontzientzia da, askatasun nahia dakarrena.

Auzolankideen arabera, bertoko kontzeptu gutarra, Askatasuna baino gehiago, Burujabetza da. Fernando Amezketarraren irudiak duen erakargarritasuna, Euskal jendearentzat, hori da hain zuzen, “bere berrengo deiari erantzuten dio, ez besterenari” (Latxaga, orr. 43). Baina zera ez da edozer egiteko eta gure niak puzteko askatasuna izatea, gu gure buruaren jabe izatea baino, onerako zein txarrerako, besteen askatasunekin eta burujabetzekiko begirunearekin. Latxagak, Euskal Sena ikertzean, ‘Burujabetzaren muga’ bezala espreski aipatzen du ‘gauza txarrak ez itz egitea’ (orr. 25).

Askatasunaren euskal kontzeptu berezi hau gehiago garatu beharko genukeen gai gisa baloratu da. Auzolan honetan intsumisio sentipen batekin parekatu da ere. “Intsumisioaren memoria sakonak bezain etengabeak elikatzen du Euskal Sena”, dio auzolankide batek, “erresistentziak eta errepresioak markatutako herria baikara”.

Gizabidea, giza espeziearen zerizana da, begirunearekin oso loturik dakusagu, eta Gizabanakoa edo ‘indibiduoa’ bere espresio pertsonala da.

Gizabidea giza espeziearen zerizan gisa ikusten du euskal kulturak: *giza-bidea*, espeziearen bidea. Beraz, espainolezko itzulpen ‘cualidad humana, buen comportamiento, respeto’ eta frantsesezko ‘conduite, comportement, urbanité’ baino haratago doa.

Bide batez, euskaldun gizabidea begirunearekin erabat loturik ikusten da, ‘errespetua’ esateko sinonimoak direlarik *begirunea* eta *gizabidea* edo *gizabidea*. Adibide historiko batzuk (OEHTik aterata):

- . Ezin autortu leie, nik eguno eurakaz gizabide txarrik euki dodanik.
- . Haien azalpenak, gizabideak nahi duen araura, isilik entzun zituzten.
- . Maite [zituen] gure jendea, gure izaera, gure gizabidea.

Izatez, *Gizabanakoa* edo ‘norbanakoa, indibiduoa’, *Gizabidearen* espresio pertsonal bezala ikusten da euskaraz.

Kanpotik etorritako Félix Rodrigo Moraren ekarpena da honakoa: “Euskal Herrian pertsonaren kalitatea handia dela ikusten da, eta hori hainbat jardueratan berezko antolakuntza anitzetatik dator, hala nola, jai herrikoiak, eta abar”.

2. EUSKAL GIZARTEA

ABK: AUZOLANAK, BATZARRAK ETA KOMUNALAK DIRA EUSKAL SOZIOEKONOMIAREN ARDATZAK.

Euskaldunak elkar bizitza aberats batek bereizten ditu, batzar, komunal eta auzolanen erakunde zaharren arrazoi eta ondorio dena. (Félix Rodrigo Mora)

Laburbil ditzagun.

Auzolana

Auzoan edo haranean auzokideen musu-trukeko elkarlana da.

Auzolana lan kooperatibo eta kolektiboa da Komunalak, hots, lur eta baso komunal edo kolektiboen mantenurako eta garapenerako. Antzina, auzolanak ondasun pribatuetarako ere ematen ziren, esaterako, bikote berri bati etxea egiteko, ala suak hartutako etxea norbaiti berreraikitzeke. Baina ez da hain urrun, orain hogeitaz hamar urte, Orozkon eta Diman, etxeak altxatu izan dira auzolanean.

Etxea eta gero, auzoa da euskaldun norbanakoa munduan txertatzeko hurrengo dimentsio pragmatikoa eta mitikoa. *Urruneko senidea baino hobe auzokoa*, esaten zen. Auzotasuna bermatzeko ohitura ugari daude oraindik: odoloste trukea, etab.

Parekoak dira euskal gizartean *Auzolanak* duen garrantzia, euskal mitologian laminek bezalako izakiek egindako *auzolan mitikoek* dutena, eta hizkuntzan *elkar* hitzak duena. Guztietan, kolektiboaren indarra, lana, eta horien bidez lortutako identitatea gertatzen dira.

Edozelan, auzokoek ondasun komunaletan egindako musu-truk lankidetzak hau da ‘benetako’ eta jatorriko auzolana. Kontzeptua finkatzea komeni da, nabarmen irekitzen ari delako, eta batzuetan, kontraesantzen jausiz. Berezi, Eusko Jaurlaritzaren leloa, azken urtean, horixe berori da: “Euskadi, auzolana”. Eta auzolana zerbait bada, estatu kapitalista baten gobernu ordezkariak baten batetatik kanpo egindako zerbait da.

Ondasunen horniduran komunalismoa: *Atsolorraren kasua.*

Auzolana benetan eta jatorrian auzoko komunaletan egindako elkarlan bazen, baziren eta badira filosofia bereko beste auzo elkarlanak. Adibidez, *Atsolorra* jaioberriei ongi etorri kolektiboa da, beraien zaintza eta arretarako erantzukizun komunala finkatuz. Berriki Ereñozu-Hernanin, Oiartzunen eta Urduñan berreskuratua izan da. Jaioberria ondo zaintzeko, amarekin eta aitarekin, komunitate osoak hartzen du konpromisoa.

Seme-alaba bat asteetan edo hilabeteetan bakardadean zaindu duen edonork badaki zein gogorra eta esklabua izan daitekeen. Bikoteetan izanik ere, zail samar gerta daiteke. Eta arrazoiak ez da aurreko garai batzuetan baino interes gutxiago edo bestelako helbururik dugunik. Arrazoiak, besterik gabe, haurrek komunitatean zaintzeko ‘sortuak’ direlako da. Hau da, gure espeziea 195.000 urtez bizi eta haurrak zaindu ditu komunitatean, aurkakoa azken 5.000 urteetako salbuespena da, eta oraindik ez gaude horretarako ‘biologikoki eginda’ haurrak zaintzeko komunitaterik gabeko bikoteetan.

Atsolorrak jaio berrien zaintzape kolektibo eta komunitario hau berreskuratzen du, gure gizakioa den zerizanaren aldetik.

Komunalismoan txertaketa: *Azeri Dantza* bezalako inimizazio errituak.

Beste gizarte tradizionaletan bezala, nerabeak helduen egitura komunaletan ‘inimizazio erritu’ delakoen bidez txertatzen dira. Oraindik ere baditugu batzuen aztarna batzuk, horri esker, pixkanaka, berreskuratzen ari direnak. Adibide bat *Azeri Dantza* da, gaur egun arte Nafarroako mendi aldean ospatzen dena (Urbeltz-ek bildua).

Eguno Autokudeaketa Kolektiboak: Korrika, Herri Urrats...

Azkenik, antzinako eta ‘benetako’ *auzolanak* desagertzeaz daudelarik ere, kontzeptuaren irekierak euskal gizarte modernoan nahiko indartsu mantentzen ari direla iradokitzen du, beste ekintza kolektiboetan lur komunaletatik at.

Hor kokatu beharko litzateke auzo edota herri mailako hainbat ekitaldi eta ospakizun, oraindik bizi-bizirik. Eta jendez gainezko jai giroan euskara agerrarazteko eta ikastolak laguntzeko antolatzen diren ekitaldiak, hala nola, Korrika, Nafarroa Oinez, Herri Urrats, Araban Euskaraz, Kilometroak, Ibilaldia... Bertsolaritza txapelketak, gaztetxeen kudeaketak, ikastolak frankismoaren ondoren suposatu zuten ekimen uholde eskerga...

Mitologia, hizkuntza eta bestelako adierazpen kulturaletan gordearik den Euskal Sena ekintza kolektibo hauetan agerian da, eta badirudi norbanakoen Niak jendartearen Gu horren egiturari txertatzen laguntzen duela.

Guzti horrek egunean darraiela dirudi, heinen baten. Itzul gaitezen Frank Gehry arkitektoarengana, Guggenheim egin zenekoa gogoratzen:

Nire bizitzan hainbat liskar politiko eta konplikazio ekonomiko bizi izan ditut nire proiektuak aurrera ateratzeko, baina oraingoan ez zen horrela izan. ... Pertsona oro zegoen prest hiri hobea egiteko. Beste leku batzuetan ez dute kultura osagarri hori, komunitatearekin duten konpromisoa. (El País, 2017-09-02)

Batzarreak.

Auzokoen edo haranekoen bilkura irekia da, botere osoz.

Batzarre bat leku (auzo, udal barruti edo haran) baten auzokoen bilkura irekia da; hori kudeatzen eta gobernatzen du (antzina, edozein gaitan, gaur egun orokorrak kontsideratzen direnak barne, defentsa bezala, eta egun, tokiko erabakietan); eta antzina lurralde batzar handiagoetan ordezkatu dezake (hala nola, Batzar Nagusietan).

Antzinate urrunenetik datoz ('foru'), eta batzuk gaur bizirik diraute (Arabian, Nafarroan...).

Batzarrea erakunde zahar zaharra da, erromatarren aurrekoa antza, gerora ohitura lege idatzietan, askoz gerora *Foru* delakoetan, jasoko zena (ikusi behean). *Foru* hitza, itxuraz, latindar *forus* delakoan du jatorria, bilkurek hizkuntza horretan hartuko zuten izena.

Erdi Aroaz geroztik, eliza ondoan biltzen ziren batzarrak, horregatik horietako askok alboan aireaturiko aterpeak dituzte. *Auzuneen* bilkurek, gero, *kofradietan* edo anaitasunetan bat egin zuten, elizen alboko aterpe hauetan batuz (hortik lekuen izenak *Elizaurre* edo 'Anteiglesias' hartu). Horiek gero, bidenabar, *merindadeen* bilerak orokorretan batzen ziren.

Auzoko bilkuren sistema hoberen mantendu den sistema Nafarroan da, *kontseilu ireki* deiturikoak. Bizkaian, Ixurretako Elizaurrea mantentzen da, adibidez.

Herri-jabetzak edo Komunalak/Komunalak: Jendartearen jabetzak.

Komunalen pisua handia da Euskal Herrian.

Komunalak, edo komunitate jakin baten jabetzako baliabide naturalak, pisu handia dute euskal lurraldeetan, adibidez, Arabian^x. Hein handian, Auzolanerako deiak beraien mantentze aldera ziren, eta Batzarreak beraien kudeaketarako, beraz, garrantzi handia zuten ekonomi sistamarako. Pirinioetako Zuzenbidean isla ere bazuten.

Adibideak askotarikoak dira. Max Weber-ek, XIX. Mendearen bukaeran, euskal kostaldean zehar bidaiatu zuen eta arrantzaleek harrapaketak beraientzat ez hartzeak zeharo harritu zuen, alta, arrantza kofradia edo kolektiboa zen jabea zen, eta arrantzaleak arauturiko prezio kolektiboetara moldatzen ziren. "*Komunismo gremiala*" zela ondorioztatu zuen^{xi}.

Kooperatibismoak Euskal Herrian duen indarra ere, batez ere Arrasate inguruan, tradizio horren forma modernotzat jo izan da. Adibidez, Maite Lafourcade Euskal Herriko Zuzenbideko berezialariaren ustez, ikuspegi honi leialtasunak azaltzen du "kooperatibek Euskal Herrian lortu duten aparteko arrakasta"^{xii}.

Komunalen pisua horiek babesten dituzten gizartearekin eta zuzenbidearekin ulertzen da.

Bestalde, ez da 'komunalik' 'komunitate izpiritu'rik gabe, bertokoengan zein lurralde osoan. Komunal zaharren zerbait mantendu bada gaur arte, Nafarroako konkistaren ondorengo erasoekin, jabetza komunalaren, komunitate izpirituaren eta zuzenbide formalaren arteko elkar babesa eman zelako da, "lurrak lapurtu eta suntsitzen zuten zaldun alperren" XIII mendeko kontrako borroketan bezala^{xiii}.

ZP: ZUZENBIDE PIRINIARRA DA BARNE BERMEA

Zuzenbide piriniarrak bermaturiko demokrazia zuzena dira auzolanak, batzarreak eta komunalak.

Euskal Senaren gako sozioekonomikoak bertoko zuzenbidean, hots, Zuzenbide Piriniarran, zehaztuak dira.

Tokiko demokrazia, behetik gorakoa, lehenesten du.

Zuzenbide Piriniarra ohitura eta foruetan oinarritua da, hau da, antzinako ‘forus’ edo herri batzarretan. Demokrazia Zuzen edo Parte hartzaile bat islatzen du: *Auzolana* du energia iturria eta inspirazioa; *Batzarreak* ditu, etxeak bildu eta parte-hartzaile eginez, erabakimen jatorri; eta Herri-jabetza Komunalak ditu baliabide fisiko:

Auzolanak + Batzarreak + Komunalak → Demokrazia Zuzena, Zuzenbide Piriniarran

Demokrazia Parte hartzaile Zuzen honetan zilegitasuna, egungo estatu kapitalisten ustezko demokrazia ordezkatzaileekin alderaturik, askoz gertuago dugu:

Piriniar Zuzenbidean, legitimazioa oinarritzko arau erregulatzailleen aurretik oinarritzen da, Zuzenbide Erromatarren alderantziz. Elkartasunean eta elkarrekiko laguntza pertsonalizatuen askatasun kolektiboa da, auzolanaren erantzunkizunaren zentzuari erantzunez (Jon Nikolas, *El surco de Babel*, 2009).

Jabetza kolektibotik hasten da.

Eredu hau Europatik datorkigun erromatar-alemaniarrengatik guztiz desberdintzen da. Kolektiboan oinarritzen da, zera pribatuetan barik. Komunitatean, norbanakoan barik.

Etzetasuna ardatz du (ez paterfamilias), emetasuna erabakitzailea delarik (adibidez, boz'eramale-etxe-lurrama, lurremea).

Etxea da zuzenbide piriniarraren oinarria. Etxeak bere osotasunean irautea. Urte batzuk arte iraun duen Zuzenbide Foralaren ‘enbor irizpidean’ islatzen zen adibidez. Etxean oinarritzen da, *paterfamilias* delakoan barik.

Bestalde, etxearen onespenearekin batera, bai gizonezkoan eta bai emakumezkoen erabaki ahalmena onartzen da. Antzina existitu zatekeen matrilinealtasuna eta, are gehiago matrilokaltasuna, eta Europa Zaharreko matrismoa, isla izan daiteke. Gogoratu dezagun, adibidez, goian azaleraturiko boz'eramale-etxe-lur lerroan, lurra emea eta ama dela euskal mitologian

Demokrazia Komunala hau euskal sena da, ekimen hutsean (herri bizitzaren 'ohitura'tatik) (cives, paterfamilias, Auzo-Auzotasun-Auzolan lotura...).

Behetik gorako demokrazia hau *euskal senaren* ezaugarri garrantzitsuenetariko bat da, ekimen hutsean jarri. Arauak ‘ohiturazkoak’ (‘consuetudinarias’) dira, herriaren esperientzian ‘ohiturak’ edo ‘bizimoduak’ osatutakoak. Hau da, legeak ‘azpitik’ edo herriaren bizitzatik egiten dira, eta ‘gorantz’ igortzen dira lurralde mailara, Batzar Orokorrek adostuz (zerbait adostu behar denean lurralde mailan). Eta lurraldean Errege izan nahi duenak zin egin eta siñatu beharko ditu, izan ahal izateko.

Ulibarrenaren arabera, *Auzokrazia* bat da, auzokoen autogobernuan oinarrituriko botere osoaren egituraketa^{xiv}. Eta Félix Rodrigo Moraren arabera, edozein erakunde benetan demokratiko auzoetatik eta komunitateetatik egiten da, (AEBetara heldutako kolonoak bezala, ikus Dana Nelson-en *Common Democracy*); eta hemen beste lekuetan baino indartsuago mantendu dela deritzo^{xv}. Euskal senaren indarra, akaso...

Adibideak: cives, paterfamilias, Auzo-Auzotasun-Auzolan lotura...

Hau guztia ez baita zuzenbide hutsa. Bizitzaren ikuskera zehatza du eta hori gopuztuz, halako *sena* bat. Zuzenbide erromatarrean ardatza norbanako pribilegiatua edo ‘cives’ da, baina hiritartasun jerarkiko eta

zapaltzaile honek ez du euskaraz itzulpen zuzenik. *Hiritar* ez dugu euskaraz gauza bera, eta are gutxiago *herritar* (nahiz eta gaur egun *hiritartasun* hitzarekin itzultzen dugun zuzenbideko ‘ciudadanía’ delakoa).

Beste horrenbeste gertatzen da *pater familias* delakoarekin. *Etxekoaitak* ez du zentzurik gure artean, *etxekoandrea* aldiz etxeko lehen erabakitzailea da. Bai ba dugula *etxekojaun* delakoaren kontzeptua, *etxeko gizona* adierazteko, baina, gure kulturean, *etxekoandrea* da instituzio osoaren zentzua duen irudia. Ildo beretik, aberria ezin dezakegu ‘patria’ gisa ulertu, akaso *matria* gisa. Bi sistema ideologiko oso desberdin dira, eta euskerak euskal ideologia edo sena transmititzen digu.

Azkenik, *Auzoa*, *Auzotasuna* eta *Auzolana* hertsiki loturik daude, Zuzenbidean zein egunerokotasunean.

Zuzenbide Erromatar-germaniarra ez da ‘publikoa’, goiko klaseena baizik; euskal zuzenbidea herritarra da berez.

Bistan da euskal zuzenbidea erabat desberdintzen dela beste europarreen zuzenbide Erromatar-Germanikotik (germaniar ‘barbaroen’ eliteek erromatar zuzenbidea doitu zuten beraien interesetarako). Zuzenbide Erromatar-Germaniarran esaten da ‘publikoa’ dela, baina ez da egia, goiko klaseen zuzenbide pribatu bat da funtsean, beraien jabetzak bermatzeko eta kudeatzeko. Aldiz, euskal zuzenbidea, esan bezala, arazki herritarra da, behetik gorakoa.

Zuzenbide Erromatar-Germanikoak gu ta gutarren kontrako legeak, ohiturak eta ideosinkrazia inposatu dizkigu historian zehar. Beraien ereduak gizarte-klaseak, kapitalismoa, indibidualismoa eta patriarkatua indartzeari eman dio bide, jatorrizko *Euskal Sena* traizionatuz.

Zenbait lanek, J.J. Bachofen alemaniarren *Das Mutterrecht* eta Tomas Urzainki nafarraren *El Derecho Pirenaico Vasco* lanek bezala, gure zuzenbidearen sustraiak ezagutzeko erreferentzia dira.

MH: MILIZIA HERRITARRAK DIRA DEFENTSAREN LOGIKA

Milizia herritarrak eta Euskalduntasun militantea.

Errealismorik gabekoa edo, are gehiago, zerbait leloa eman dezake inguruneko ejerzito eta estatu handien erdian, eta gainera garai hartako boteretsuenak zirenak (godoak, frankoak eta arabiarak), Auzonomia eredu ABKZ sistema milurteetan kasualitatez mantendu zela pentsatzea, gaur egun aztarnak utzi arte, inolako defentsa fisikorik gabe. Auzolankideek sekulako garrantzia eman diote behar honi.

Europa mendebaldean *Euskal Sena* existitzearen anomalia, auzolankideek, euskaldunek duten identitate sentimendu gogorrean eta izan dituzten burujabetza borroketan errotu dute. ABKZ sistemaren jatorrian eta garapenean, bai hasieran Herritar Miliziak, eta gerora atxikimendu eta burujabetza erresistentzia sendoak, ezinbestekoak izan bide dira euskal sena eta bere espresio sozioekonomikoak bizirauteko. Hori litzateke mezuaren funtsa.

Bestalde, Sena edo nortasuna ez da inoiz aldatzen ez den esentzia abstraktua. Historian zehar alda daiteke, eta aldatzen da beti. Esan dugun bezala, azken belaunaldietan garrantzi gehiago ematen zaio euskarari aurreko belaunaldietan baino; demagun, Sabino Aranaren denborekiko. Nola eraman genezake atzera egungo sentimendu hau?

Milizia Herritarrak (Nafarroako Gobernuaren hasieran, kronika godoetan buruzagirik ez, bagaudak, akaso Ernio...).

_ Jon Nikolas.

Euskalduntasuna edo euskalduna izatearen sentipena eta identitatea, guztiaren hasieran.

Euskal Senaren testuinguru soziokultural jakina euskal kultura da, herri hori era batean ala bestean definiturik. Baina zalantzaezina da Añamendien sartaldean era anitzetan desberdina den giza talde berezi bat dagoela. Lurralde hori Historian progresiboki gutxitua eta estaturik gabekoa izan da. Baina identitate sentipen bat bada han bizi den jendartearen, nahiz mehatxatua ere.

Gutxienez, Euskaldunak-Baskoak izenez ezagutzen den talde etnikoari atxikituak sentitzen den pertsonak existitzen direla egite etnografikoa bat da. Ez Espainiako Erreinuarenak eta ezta Frantziako

Errepublikarenak sentitzen ez direnak, zentzu horretan. Euskal Herriak erreferente sinboliko hau da, gutxien-gutxienez eta era ukaezinean. Bestalde, ukaezinak dira ere kultura egokia eta bereiztua, tradizio historikoa, lurralde bat eta, hauen gainean, herri bat eta aberri bat izatearen kontzientzia; dagokion subiranotasun eskubidea dutelarik, beste edozeinen pare.

Etniaren eta herriaren kontzientzia hori ez da hutsala, hain da indartsua aberkide askori erbestea, kartzela eta heriotza pairatzeko ausardia eman diela.

Eta adostasun antropologikoa ere bada lurralde honetan bizi den kolektiboak kultura izaera berezia duela. Herri eta kultura horretan, bistakoa denez, ‘euskalduntasuna’ edo ‘euskaldun izateko modu’ bat da, edo ‘moduren bat’ onartu beharko genuke. Horrekin erlazioan kokatuko genuke *Euskal Sena*.

Nabarmentzekoa da euskararen erroa. Pertsona horietako gehienek, bereziki azken bi edo hiru belaunalditan, Eskuera, Euskara edo Basko izeneko hizkuntza aborigena balioetsi dutela. Kultura identitate eta nortasunaren funtsezko adierazpena da, erreferentzia iraunkor ezinbestekoa. Identitate sinboloa da, bere Historiaren hizkuntza. Hitzak egin edo (*hitz-egin*) askatasun sortzailea, berritzailea eta askatzailea dena ulertzen da. Herri hau, neurri handi batean, euskarak osatzen duen hizkuntza da, eta hizkuntza horretan berritzen da herri hau, esan ohi den bezala, “euskara hilez gero ez nuke nahi bizi”.

Arrazoiak ezagutzea ez da erraza, baina egite bat da (Europar Batasunak aitorturiko) 54 europar herriekiko zentzu guzti hauetan kontzientzia gehiago dela herri honetan, eta akulturazio gutxiago. Saia dezagun hurbilketa historiko bat.

Euskal sena eta abk-zm sistemaren defentsa historian zehar

Nafarroaren Konkistatik mantentze borrokan ari da.

Azken 100 urteotan, beste gizarte mendebaldarrek bezela, nahikotxo galdu dogu berezko izaera. Eta gure galera hau europar guztientzat da tamalgarria ere, antzinakotasun gakoak gure herrian nahiko kontzentratuta iraundu bait dabez (behean ikus).

Baina, galera horren pare, bilakaera izan dugu ere. Herri-mugimenduek, hizkuntzak eta kulturaren erakundetzeak garrantzi handia hartu dute. Nahiz eta, azken urteotan, prozesu horien indarra galtzen hasia dela ematen duen.

Bidai luze baten azken fasea da, oraingoz. Gaur egun murrizketen eta esklabo-lanaren kontra, eta pentsio duinen eta emakumeen alde, egiten dugu... Egun bizirik dirauen belaunaldi zaharrak ezagutu ditu borroka latzak jarraituz, frankismoaren kontra edota euskal presoen alde eginikoak.

Dena ez dira galerak izan. Espainiaren zerbitzurako soldadutza amaitzea lortu zuen intsumisioak; Lemoiz zentral nuklearra gelditzea, kale eta arma borrokak; ala Nafarroaren bihotz bat sarraskituko zuen autobidea desbideratzea, borroka ekologikoak, edo irabazitako 300.000 euskaldun.

Erresistentzia hauen faseak nola laburbildu, eta non jarri nolabaiteko epe hasiera bat?

- . Egungo ustezko demokraziaren hasieran gure herriaren Hegoaldearen zatiketa onartu genuen, Nafar Erdialdea eta antzinako Nafar Mendebaldea, egungo Euskal Autonomia Erkidegoa (EAE) zatikatuz.
- . Francoren eta bere faxismoaren diktadura espainiarra pairatu genuen lehenago, Espainiako 1937.ko Gerran hautatu genuen partaidetza galdu ostean.
- . Foruen galera eta gure lur komunalen pribatizazioa jasan genuen, Karlistadak eta Gamazada (1833-94) galdu ondoren. Arinago, Gatzaren altxamendua (1631-34) gure desobedientzia eta intsumisioaren beste espresio izan zen.
- . Frantziako Errepublikak 1789ko iraultzan eta, atzerago, bere erreinuak 1620n Iparralde bereganatzean.
- . XVI. mendean, Durangoko heretikoak, fraticelloen doktrina aurre-komunistak aldarrikatzen zituztenak, “jaio eta hiltzea besterik ez dago” bezalako leloen pean, izan ziren. Oro har, 1540 eta 1700 bitartean, milaka lagun, gehien-gehienak emakumeak, erre zituen Inkisizioak. Sendagileak, emaginak, belarretan eta alkimian adituak ziren, Naturaren ezagutza sakona zutenak. Sormena eta emetasuna goraipatzen dituen sorgina hitza deabrututa geratu zen.

Noiz koka daiteke zapalketa hazkor honen fasearen hasiera? Inkisizioaren aplikazioarekin, eta Nafarroako defentsa dorreen suntsiketarekin, Cisneros Kardenalaren aginduz. Hau guztia 1512-23 urteetan Nafarroa guztiz konkistatu ondoren kontzienteki egin zen.

Goi Erdi Aroko Iraultzan finkatu zen

Erdi Aro goiztiar edo ‘Goi’koan, euskaldunek auzolanaren, batzarren eta komunalen demokrazia ekonomikoa gauzatu zuten.

Azpimarratu beharra dago garai hartako bi armada eta estatu egitura handienek, Iparraldetik frankoek eta Hegoaldetik Arabiarrek, eta aurreragotik godoek, Euskal Herria suntsitzen, arpilatzen eta inbaditzen saiatu zirela. Zazpi lurraldeek ez bazuten antolaketa politiko eta militar bateraturik, argi dago ezin izango zirela aurre egin.

Horri esker, euskal erakunde politikoek ez zuten porrot egin, alta, garaitu zuten eta botere horien artean egitura politikoa gauzatu zuten, Nafarroako Erresuma.

Nafarroako Erresumaren Euskal Estatu honek aurreko demokraziaren hainbat seinale mantendu zituen. Hala nola, erregea herriak hautatua izan zen hasieran, eta dinastiako arazoak zeudenean (Altuna, 2011). Bizkaian ikus dezakegu adibidez, goitik behera desegin behar izan zen jauntxoekin; beste leku batzuetan oinarri komun bat dago baina potentzia-egiturazko lerro osoa ez dago osorik.

Goi Erdi Aroko garai goiztiar hauetatik, Erdi Aro berantiar edo ‘Behe’ zirelakoan garaiak arte, botereen aurkako erresistentziak jarraitu ziren. Adibidez, inbaditzaileen aldera pasatu ziren odolkideen aurkako borroka interesgarriak dira; goian aipaturiko “lurrak lapurtu eta suntsitzen zuten zaldun alperrak”, XIII. mendean^{xvi}.

Eta aurretik eman zen Bagauden Iraultzari esker finkatu zen.

Bagaudia edo *Bagauda Iraultza* Euskal Herriaren historiako mugarri bat, eta baita Europakoa ere. II. mendean hasita, eta bi mende eta erdiz, jauntxo handien eta erromatar inperioaren aurka altxatu ziren nekazari-talde txirotuen matxinadek osatu zuren. Matxinada arrakastatsuen V. mendearen lehen partean izan zen, Euskal Herriko lurraldeetaz haratago hedatuz, harik eta Nafarroan garaituak izan ziren arte.

Ez zen alferrik izan. Erdi Aroko euskal gizartearen lorpen demokratikoak Erromatar Inperioko hiriekiko erresistentzia horrek ahalbidetu zuela zentzuzkoena da.

Rodrigo Mora bezalako autoreen arabera, munduaren historia desberdina izango litzateke hau gabe. Europako kultura totalitarismoarekin hila zen, eta gerra hau gertatzen da bere txoko batetan. Foruak eta bere beste garaipen demokratikoak eratortzen dira.

Indoeuroparren uholdeekin talka ederra pairatu zuen, baina mantentzea lortu zuen.

Bai hizkuntzan eta bai mitologian, eta baita beste espresio kulturaletan ere, indoeuropar uholdeen aurretiko Europa (ala behintzat, Mendebaldeko Europa) zaharraren kulturen ditu erroak egungo euskal kulturak.

Indoeuropar herriak eta kultura Asiar estepetatik datoz, zehatzago, Estepa Pontiko handitik (Itsaso Beltzaren Iparretiko eta Kaukasotik, Errusiako eta Kazakhstango arteko mugara doan estepa handitik). Orain dela ia 5.000 urte inguru zabaltzen hasi ziren, itxuraz hiru uholde handietan (akaso orain dela 11.000-8.000 urte hasi zen guztia). Azken uholdea Iberiar Penintsulara eta Euskal Herrira iritsi zen, kultura zeltikoko formekin, K. a. 600 inguru.

Beren gizarte-antolakuntza patriarkala eta gerlaria zen, mailua, aizkora edo ezpata ikur zituzten jainko zerutiar gizonezkoekin.

Oraindik ez da argi zein neurritan hedatu zen jende hau, eta zein neurritan beren kultura. Edonola, Iberiar penintsulak beste Europak baino eragin kultural eta genetikoa gutxiago izan zuen, eta bere Iparraldean, aurreindoeuroparra zen euskarak bizirik iraun zuen (Martiniano et al., 2017), agian aurkitu zuten erresistentzia zela eta.

Euskaraz gain, euskal kultura ereduak hemen aztertutako nortasun seinaleak mantendu zituen. Esate baterako, gaur egungo kultura eredu patriarkala ezarri zen emakumearen zapalkuntza bortitz baten ondoren (Rodríguez, 2007), baina emakumeen eragina eta matrilinealtasuna indartsuagoa mantendu ziren euskal kulturaren (Basterretxea, 2016).

Zuzenbide Piriniarra ere, Foruen forman, berriki arte mantendu zen, karlistadak eta gero espainolek zekarten Zuzenbide Erromatar-Germanikoa gailendu zitzaion arte.

Aurre-Indoeuroparra eta, gutxienez, megalitikoa. Euskaldunak Europako 'Azken Indigenak' ginateke.

Aurre-indoeuropar oinordetzen kontzentrazioa Euskal Herrian euskaldunak Europako 'azken indigenak' direnaren ikurra sustatu du. Oinordetza horietan, batzuk ziurak eta beste batzuk oso litezkeenak dira. Baina, oro har, Indoeuropar inbasioen aurretiko garaiarekin lotura zuzenenak dituen egungo Europako kultura garela erakutsiko ligukete.

Marija Gimbutas arkeologoak 'Europa Zaharra' deitu zuen garai preindoeuropar hau gutxienez 5.000 urtetan zehar garatu zen Europa neolitikoa. Hori litzateke Euskal senaren lehen oinarri ezaguna, zantzu guztien arabera.

Adibidez, zibilizazio honen ezaugarri nagusia *matrismoa* zen. *Anderearen Zibilizazioa* izan omen zen; gutxienez, gaur harrigarri gertatzen zaizkigun hainbat aldeetan. Natura oro har eta emakumea partikularrean, baina inoiz ez jainko zerutarrak, gurtzen ziren bizi-emaile gisa.

Ildo beretik, gizartean emakumearen gizarte agerpena itzela -eta akaso lehentasunezkoa- zen.

Arkeologikoki ondo dokumentatua dago hau, oso ondo irudikatu baitzuten artean. Ur-lurren (kosmos) eme-pertsonifikazioa ageri da orduko milaka iruditan.

Aurreindoeuropear oinordetzen kontzentrazioa, batzuk objektiboak eta beste batzuk oso argudiagarriak direlarik, eztabaidagaitza da. Euskaraz, ohituretan eta tradizioetan balizko aztarna aurreindoeuroparren adibide batzuk:

- . Euskaraz. Hizkuntzaz aparte, ergatibotasuna, genero gramatikalik eza eta zenbaki-sistema hogeitarraren erabilera, aurre-indoeuropar jatorrikoak izan litezke.
- . Toponimia eta antroponimian. Hainbat toponimok ez du indoeuropar hizkuntzetan azalpen argirik, eta baliteke haien jatorria aurre-indoeuroparra izatea. Adibidez, Irun, Orduña, Oiartzun bezalako leku-izenek antzinako sustrai geolinguistikoak izan ditzakete.
- . Euskal mitologian. Mari (ama-jainkosa edo energia geruza), Sugaar (Mariren ar bikotea, baina suge itxurakoa) eta Akerbeltz (sorginkeriarekin eta erritu zaharrekin lotutako akerra) animismoarekin eta naturaren gurtzarekin lotutako sinesmen zaharren jarraipena izan litezke. Bi batez, haitzuloek eta mendiek garrantzi handia dute euskal mitologian, aurre-indoeuropar kultu eta kultura ereduarekin antzekotasuna iradokitzen.
- . Nekazaritza eta abeltzaintza. Ohitura batzuek, borobilen garrantzia kasu, eskema ez-indoeuroparrak iradokitzen dituzte, antzinako gizarte neolitarretako praktikekin harremana izan dezaketelarik.
- . Euskal genetika. Europan ohikoa dena azpimarratuagoa da Euskal Herrian, Paleolitikotik datorren pool genetiko nabarmenagoarekin, indoeuropar migrazioen eragina txikiagoa delarik beste Europako eskualdeekin alderatuta. Bestalde, R1b haplogrupoaren presentzia handia ikus daiteke euskal populazioan, eta Europako beste eskualde batzuetakoarekin alderatuta, euskal barietatea zaharragoa dela dirudi.

Aurreko adierazgarrien eskutik, Euskal Herrian indoeuroparrak iritsi aurretik zegoen gizartearekiko jarraitasun kultural handiagoa egon dela ematen du. Kontzentrazio horrek euskal kultura eta hizkuntza kasu berezi bihurtzen ditu Europan.

Europa Indigena aurre- indoeuropar horretatik jasoko genituen, gerora, Euskal Senan eta euskal kulturaren gelditu ziren aztarnak. Zuzenbide Piriniarrean, komunalismoan, emakume agerpenean, lurraren eta naturarekiko atxikimendu materialean (euskal materialismo gisa), euskaraz eta folkloean.

Hainbeste milurtetako zibilizazio horren eragina sakona bezain iraupen luzekoa izan omen zen euskal sinbologian eta idiosinkrazian. Batez ere XVI. mendera arte, eta zenbait aztarna ia gaur arte.

Agian, Neolito garaitik edo aurreragotik, Euskal Herrian hasitako eta sustatutako kultura eredu matrista (matrilinealaz gaindi) jendarte burujabea edo subiranoa lortzea zuen helburu, bere baitan norbanako burujabeak ere bizi ahal izateko. Prozesu dinamiko, parte-hartzaile eta demokratikoa, bi eremu horiek erabat integraturik.

Paleolitiko iturri eztabaidagaitzak ditu. 'Azken Indigenak' ginатеke, eta gainera Paleolitikoak.

Euskal kulturak isuri asko izan ditu Historian zehar, baina isurien harrera bideratuko zuen arroa Paleolitoan ireki zen. Hori da euskalduntasunaren jatorri paleolitikoaren usteak dioena.

Paleolito garaiko oinordetzen kontzentrazioa Euskal Herrian handia denaren gainean oinarritzen da, ziurrak zein litezkeenak kontutan harturik. Ikur edo mito honetan, Europako 'azken indigenak' gara, bai eta indigena paleolitikoak ere, ez bakarrik neolitikoak.

Euskaldunok Paleolito denboretatik gatozenentz Antropologian eztabaida klasikoa da, eta oraindik ere Hizkuntzalaritza eta Genetika bezalako esparruetan bizirik dirau. Ziurrenik 'isuri' edo iturri asko izan duen ibai zabala da Euskal Herriaren kultura eta historia, etaa 'isuri' megalitikoari pisu asko ematen dion Juan Inazio Hartsuagak hau dio:

Paleolito garaitik hasi eta duela hiru mila urte inguru herri indoeuroparrak gurera heldu bitartean, euskal nortasunaren eitea etengabe eratu duten balio nagusi oinarritzkoak [badira] (Hartsuaga, 2016)

Bizpahiru gauza ditugu eztabaidaezin, eta beste batzuk eztabaidagaitz:

- a) Pirinio edo Auñamendi mendebaldean, azken izotzaldi handiko Magdalenien garaian, Europako hiru aterpe nagusietatik handiena egon zen. Garai horretan, munduan aztarna artistiko eta sortzaile gehien utzi zituen kultura magdaleniensea eratu zen.
- b) Aterpe horretan bizi zen populazioa, izotzaldia amaitzean, Europarantz hedatu zen, gutxienez, Europa Mendebaldean egonkortuz^{xvii}.
- c) Jende horiek 'kultura baskonikoa' zuten eta 'hizkuntza baskonikoak' hitz egiten zituzten; besteen artean, ur isuriei emaniko izenen aztarna linguistikoen arabera^{xviii}.
- d) Egungo euskaldunak paleolito garaiko kultura horren ondorengo bezala interpretatu daitezke, zenbait markatzaile genetikoren maiztasunak^{xix}, errituk^{xx} edo hizkuntza aztarnek^{xxi} iradoki bezala.

Edonola, egungo euskaldunen artean Euskal herriko kulturak eta hizkuntzak jatorri paleolitiko hori duenaren sentipena nahiko hedatua da. Jakina, gainerako europarrek sustrai paleolitiko desberdinak ere badituzte; esate baterako, Sardiniarrek genetikan garai honen portzentaje handiagoa dute. Baina Euskal Herrian ematen den Paleolitiko elementu iraunkorren kontzentrazio hau egungo Europan indartsuena dela nahiko argia ematen du.

Horrela izaki, hainbeste milurtetako zibilizazio horren eragina sakona bezain iraupen luzekoa izan da euskal sinbologian eta idiosinkrazian. Neurri baten, beharbada, zeltak berandu sartu zirelako alde hauetan eta populazio dentsitatea handiagoa zelako, magdalenienseko aterpeari nolabait eutsiz. Dena den, XVI. mendera arte iraun duela ematen du, eta zenbait aztarnek gaur egun arte.

Kolonizaturik gaude

Eta horrela heldu gara egungo egoerara. Politikoki ez-zuzena dirudien arren, esan beharra daukagu: kolonizatuak gaude. Edozein herrik, batez ere estatuaren kontrola bere esku dutenak, bere burua puzten diharduten bitartean, gu lotsa gara hemen gaudela eta garela esateko ere.

Zientzia mailan gure herria nabarmentzen duten ekarpenak, behin eta berriz, kanpokoak izatea, zantzu argia da. Populazio Genetikan, adibidez. Konbinazioetaz ari garenez, beti dago aukera konbinazioaren alde bat ala bestea nabarmentzeko. Ba lasai. Egungo konbinazio genetikoetan euskal genetikaren eginkizun historikoa gutxien, hor ikusiko duzu euskal ikerlariak. Kanpokoak dira, aldiz, hori nabarmentzera datozenak: Europar paleolitoko genetikaren euskal aztarnen ugaritasuna ukaezina dela (Richards, 2019); *Solutrense Hipotesian* (Stanford & Bradley, 2013) erakusle genetikoak ere badirela (Oppenheimer, Bradley, & Stanford, 2014; Oppenheimer, 2019), eta abar.

3. EUSKAL MUNDUA

Zer gara gu eta zer da mundua? Nola ulertzen dogu gure izaera eta inguruan antzematen dugun izadiarena? Herri baten sena zehazten hasteko modu desberdinak daude, baina existentziaren izaerari buruz pentsatzen dena izan liteke guztiaren hasiera.

Beste hitzetan, kultura senen oinarrian bere *mundu-ikuskera* lekutu daiteke. Eta munduikuskeraren ardatza, bidenabar, gizakiaren egonezin oinarritzkoenak diren ‘galdera existentzial’ gisa ikusi izan da. Lehena honakoa kontsideratzen da: Nor gara gu? (Nondik gatoz? eta Nora goaz? itaunek jarraiturik). Galdera ontologiko bat da, hau da, errealitatearen zerizan edo esentziari buruzkoa.

Euskal Sena gaian, horrela, gu eta mundua zer garan erantzutea da erronka. Antzinako kulturetan belaunaldiz mantendu diren bi dimentsiok islatzen zuten hori: mitologia eta hizkuntza. Bestelako iturriak ere erabili daitezke. Has gaitezen.

AMALURRA ETA HUTSA

Euskal Mitologian errealitatea edo ‘mundua’ Lurrarekin parekatzen da. Beragan Lurrak, Lurraren barnekaldeek, Lurraren gorpuzte edo pertsonifikazioek dute garrantzia. Eta bere zerizana edo arima nagusia emakumezkoa interpretatzen da: Mari, Maia, Dama, Saindia, Anderea... Ildo horri jarraiki, argudiatuko dugun bezala, zer gara gu? Amalurra gara, Naturaren manifestazio bat besteen artean, besterik ez.

Bestalde, euskarak badu izaerak, zerizanak edo esentziak definitzeko modu berezi bat: hutsaren bidez. Zerbait esentziala edo puroa dela esateko ‘hutsa’ dela diogu. *Kafe hutsa nahi dut. Pertsona hori on hutsa da.* Eta abar. Amalurra gara, beraz, baina Amalurraren azpian eta gure azpian, *Hutsaren* misterioa dago, edo *Hustasunarena*, beste filosofietan esaten den bezala.

Gu Amalurra (edo Amalurraren parte) eta, azken batetan, Hutsa (edo hutsak) gara. Esaldi soil batean.

Eta gure izaera eta zerizana Lurran eta Hutsan oinarritzea ez dira mitologia eta hizkuntzako kasualitate soilak. Gure mitologiak eta euskarak gorderik duten altxor miresgarriak eta xarmagarriak dira, munduko filosofia existentzial sakonen zehaztapenak islatzen dituztenak eta, beraz, beraiekin parekatzen gaituztena.

Argudiatu ditzagun labur.

Gu, Amalurraren alaba-semeak eta espresio gara

Euskal Mitologiaren arreta indar naturalak dira, bere horretan harturik (obedientzia, sumisio eta bildurrik gabe).

Euskal mitologia ‘ktonikoa’ dela esan ohi da. Funtsezkoa da Lurra, gure errealitate gisa, eta ez da Lurraz haratago esentziarik edo irudirik. Ez da ‘Zeru’ urrun bat, eta ez dira han gure izeraren erreferentziarik: ez Jaungoikorik, ez aingerurik; ezta -beste muturrean- deabru eta demonio ezkorrik ere ez.

Lurraren gorpuzte edo irudi nagusia, Mari, Maia, Señora edo Dama, ‘Jainkosa’ deitzen dugu gaur egun, Baina, benetan, Natura osoaren ‘indar’, ‘gorpuzte’, edo ‘irudi’ gisa ulertzea askoz errealistagoa da. Ez baitu ‘jainkosa’ izen horrek dakarkigun izaera ‘kanpokoa’, gurekiko ‘hurrenagoa’.

Mari gure artekoa da. Adibidez, badaude bera deitzeko eta bote lasterrean ondoan izateko formulak. Eta goiz batez esnatu eta, ezustean, berak landua dugu ortua.

Bestalde, Mari edozer da; naturaren forma desberdinetan eraldatua ikus dezakegu bere istorio anitzetan.

Mitologia indoeuromenetan eta semitikoetan izakiek eta gauzek ez dute Jaungoikoa barnean, funtsez desberdinak dira. Euskal Mitologian, Amalurra/Mari edozer gauza da; beraz, edozer gauza da Amalurra/Mari.

Horrela, euskal mitologian ez da agertzen naturaz gaindiko izaki edo eremurik. Mari bera ez da naturaz gaindiko, ezta gizakiek sortua ere. Natura da, hotsa, naturaren irudia, inolaz ez naturaz haratagokoa.

Kristauek eta islamdarrek, ordea, naturaz gaindiko izakiak eta eremuak dituzte oinarri eta ardatz. Ez da euskaldunen (aitzin-euskaldunen) kasua. Mari bezala, beste irudi mitikoak, lamiak eta abar, naturaren irudiak dira ere, ez naturaz gaindikoak (gain-natural edo ‘sobrenaturalak’).

Horren islak anitzak dira Euskal Mitologian. Adibidez, Marirekin ‘hikaz’ arituko gaitun. Eta edozein unetan deitu dezakegu, arao bakun baten bidez, gure ondoan ager dadin. Bere aurrean ez gara jesarriko, eta arpegira begiratuko diogu. Eskatzen digun bakarra berari lepoa ez ematea da.

Guzti hori erabat kontrajartzen zaio mitologia eta erlijio indoeuoparretan eta semitikoetan izaki jainkotiarrei eman behar zaion obedientziari, sumisioari eta beldurrari. Hartsuagaren hitzetan:

Nekazari gizarte neolitikoak ez du jainkorik, “jainko” hitzaren adiera modernoan. Naturaren agerkari indartsu eta beldurgarrienak ez dira jainko haserre baten eskuan dauden armak, berezko eta noranahiko gertakari naturalak baizik eta horregatik lehortea denean edo oinaztarria ageri denean, horiek nola kontrolatu asmatzen saiatzen da, zer bekatu egin ote duen gogoetan hasi ordez.

Naturaz haratago ez da ezer, eta gu bere agerpen bat gara, besteen artean.

Naturaren edo Lurraren zikloak eta bizi-emankortasuna gogoz ospatzen duen kultura da hau, naturaz haratago eta gaindi existitu daitezkeen izakiak ahaztuz.

Naturaren aroak eta Lur bizi-emailea *ospatu* egiten dira. Marik natura oro har, eta zikloen bidezko bere bilakaera irudikatzen ditu. Ez du gizazko edota aberezko sakrifizioirik eskatzen. Jainko berekoi eta bortitz indoeuoparrek, aldiz, beraien nia gurtzea, beraien alde sakrifizioak egitea, eta beraientatik gerlara joatea exijitzen dute. A zein aldea!

Esaldi batetan: Lurra-Izadia, eta Amalur-Mari bere pertsonifikazioa, guztia dira, besterik ez da. Gu, beraz, beraiek gara. Izadiaren beste manifestapen, espresio eta zati gisa, beste guztien artean.

Euskal Sena, oro har eta existentziarekiko, naturalista eta animista da. Naturarekin bat egitea da erreferentzia.

Oro har, eta existentziarekiko, *Euskal Sena* naturalista eta animista da. Aurrekoei jarraiki, eta herri baten mitologiak bere kultura munduikuskera eta sena islatu ohi dituenaz, askoren iritziz hau litzateke *Euskal Senaren* funtsa eta sintesia.

Kultura naturalista edo ‘animista’ delakoetan, egiazko jakinduria Naturarekin bat egitean datza. Auto-behaketa edo meditazio sakona eta txamanismoa ohiko bideak dira horretarako.

Antzinako naturalismo horren aztarnak ez ditugu bakarrik mitologian. Alta, euskaran ere ageri zaizkigu. Adibidez...

- . Ez dugu ‘gosea edo hotza daukat’ esaten, ‘gose ala hotza naiz’ eta ‘goseak ala hotzak nago’ baizik. Ez dugu ‘loa hartuko dut’ esango, ‘loak hartu nau’ baizik. Naturaren egoerak ‘ez ditugu’naren zantzuak dira, ‘beraiek gara’la baizik, eta berak ‘hartuak’garela. .
- . Bikotea ‘banatzean’ euskal senekoa dugu ‘bereizi gara’ esatea. Ez da nahastu gabe bildu egin zan zerbait, konglomeratu gisa, eta orain berriz banatzen dela bere aurreko egoerara itzultzeko. Benetako batura izan da, eta lorturiko berdintasun hori da, orain, bereizi egin dena.

Natura edo beraien aldeak ez dira guk *eduki dezakegun* zerbait, *gu garen* dimentsio handi bat baizik, gutaz *jabetzen dana*; hitz laburtuetan esateko

Naturalismo integrala da, ala animismo mota bat (Roslyn Frank). Naturalismo honek lan honetan azaleratuko ditugun alde asko azaldu dezake.

Baina Gu eta Amalur, edozer eta edonor, Hutsak gara

Euskarak zerizanak edo esentziak definitzeko Hutsaren kontzeptua erabiltzen du.

Euskarak izaerak, zerizanak edo esentziak definitzeko hutsaren kontzeptua darabil. Zerbait esentziala edo aratza dela esateko, bere berezkotasunean agertzen dela esateko, bestelako orban ala narriorik gabea, ‘hutsa’ dela diogu. *Kafe hutsa nahi dut. Pertsona hori on hutsa da.* Eta abar.

Hau ez da kasualitatea, ‘zerizana’ eta ‘purotasuna’ erakusten duten beste terminuek pareko portaera dutelako (esate baterako, ‘soil’ hitzak).

Zenbaiten ustez, Hutsari buruzko arreta euskalduna oso antzinatik letorkiguke. Oteizaren eritziz, aro megalitikotik dator, eta euskal harrespil (edo cromlech) minimala hori litzateke: Hutsaren espresio bat^{xxii}. Geroago, interes hori hilarrietan mantenduko litzateke^{xxiii}. Eta, gaur egun, horrela mantenduko litzateke ere. Adibidez, Irurtzuneke bi haitz handiak aipatzean, Nafarroan, “latinez Bi Ahizpa ikusten diren tokian, euskeraz Aitzbitarte ikusten da, bi haitzen arteko zuloa”^{xxiv}.

Zerizanak Hutsaren edo Hustasunaren gainean definitzeak filosofia existentzial erabat sakona du barruan.

Amalurra gara, beraz, baina Amalurraren azpian eta gure azpian, gure benetako izaeran, Hutsaren misterioa dago. Eta honek oso filosofia existentzial sakona islatzen du, euskara munduko filosofia sakonen hipostasía erakusten duelarik (sunyata, taoa...).

ETXEA

Etxea Amalurraren gorpuzte bezala bizi dugu.

Etxea Amalurraren gorpuztea da euskaldunarentzat, Barandiaranek ondorioztatu bezala. Gu etxean txertaturik bizi gara baina, era berean, etxea Lurrean txertaturik dago, Amalurrean. Horrela, emozionalki, gu Amalurraren zati izatearen aurrepausu naturala da gu etxearen zati sentitzea. Honek azalduko litzuke etxearen ideien inguruan emaniko hainbat bitxikeri:

- . Lehenik, Etxeak beren ingurune naturalean txertatu ohi ditugu. Etxearen izena, normalean, txertatzen den ingurunearen izena du. Horri esker, Lizarduikoak proposatu bezala, euskal etxearen izena bere kokaeraren ‘mapa’ gisa dihardu, bere kokaera erakusten. Etxe baten izena jakin, hara nola heldu jakin genezake, inguru hurbilean kokatuz gero.
- . Etxea bizidun gisa dakusagu. Etxeen izenak lehen pertsonan ditugu, eta etxeko zutoi eta egurrak gorputz atalekin izendatzen ditugu (Labat).
- . Gure burua aurkeztean ez dugu ‘nia’ aurkezten, gure etxea baizik, beste atal baten adibideekin zehazten dugun bezala.

Euskal sozioekonomian, geroago ikusiko bezala, Etxeak bere osotasunean irautea zen sendietan helburua, belaunaldiz belaunaldi.

Bidenabar, etxeak euskal etikaren ardatza da. Adibidez, otoitz egitera joaten zirenek etzuten beraien asmo pertsonaletarako eskatzen, katolizismoan hedatua den bezala, “Zeruko Amaren onespina eskuratzer” zihoazten “etxearen alde”, hots, “meza mordoa eskeintzera ta abereen osasuna eskatzera, uzta onenak eta egokienak lanaren truke lortzera, illak ere gogoan eta otoitzean eukitzera”; zeren “oiek denak dire etxeko oñarriak”. (Latzaga, 1999, orr. 66). Eta hortik ateratzen dugu jendarteko etika ere: “besteak neurtzen dabillena, bere neurriari begiratzen dio; neurri oiek etxean sortuak daude, ta arremanetan egitan agintzen dute” (Latzaga, 1999, orr. 77).

‘Sena’, edo bizitzan zentzuzkoa eta berezkoa dena, etxearekiko eta bere sendia eta ohiturarekiko ulertzen dugu

Senak jokaera, adimena, adikortasuna, instintua, zaletasuna, etab. adierazten ditu, eta hitz aberatsa ei da edukietan eta eratorrietan. Eta horrela *Senide*’rekin. Senideek *Sentitzeko Sentzun* eta *Sentikera* berezia dutela pentsa daiteke. Eta hortik ere *Sentzun* > *Zentzu* eratorriak ere (baliteke ere latinak ‘sensus’ hitza hortik hartu izana).

AMATASUNA ETA EMETASUNA

Munduikuskera ez mendebaldrarretan konstante bat da existentziak eta bere izaki guztiek alde aktibo edo ‘gizonezko’ bat dutela, eta alde sortzaile edo ‘emakumezko’ bat.

Existentzia alde batetik zein bestetik ikus daiteke. Eta argi dago zein den Euskal kulturak egindako hautua.

Amatasuna eta emetasuna, Amalur eta Etxearen gorpuzte gisa, bizitza ikusteko gakoa da guretzat.

Euskal Herriaz kanpoko antropologoak gehien harritu dituen euskal gizartearen berezitasuna, ziur asko, emakumeari emandako garrantzia izan da; beste gizarteekiko kontsideratzen badugu behintzat.

Mitologian oso nabaria da. Mari forma desberdinetan erakusten zaigu, baina oro har andrazko energia edo andra gisa gogoratzen dugu. Kontuan har osagai maskulinoak ere barne hartzen dituela (Maju edo Sugaar, aharia...). Aldiz, mito indoeuoparretan idolo maskulinoa da eredu, emakumeak izaki desberdinak dira, eta idolo maskulinoen azpian daude ia beti.

Euskeraren egiturak ere, inguruko hizkuntzenak ez bezala, *parekidetasun desberdindua baina berdinkoia* esleitzen die andre nahiz gizonari: hika tratamenduan, senidetasuna izendatzean, etab. Andereak ez dira sartzen gizonen definituriko genero orokorrean.

Euskal kulturen eta historian, mitologiatik eta hizkuntzatik haratago, andereen agerpena oso azpimarratua da. Erabakimen honen aztarna batzuk egun arte iraun dute. Adibide batzuk:

- . Batzarretan etxea ordezkatzeko bazuen andreak, hitzez eta bozkaz.
- . Bizitza-aldiaz ondorengoen aurrean ere, emakumeak zuen ahotsa eta ordezkapena, adibidez, elizako sepulturaz arduratzea.
- . Jendarte lanetan ere agerpena parez parekoa zen sarri. Laia eta laiaketa oraintsu arte bizi izan direnari esker, gizonen eta andrazkoen auzolan lerro luzeak erakusten dituzten argazkiak jaso dira.
- . Baserri askotan oraindik mantentzen da egunaren hasieran etxeandreak erabakitzea zer eta nola egingo den egunaren zehar.
- . Matrilinealitateak ama-ildoko oinordetza adierazten zuen. Ondorengotzarako lehentasuna amaren senitartekoek dute (emakumezko zein gizonzko izan). Besterik adierazi ezean, jarraitzen zen ildoak ze, batez ere Trentoko Kontziliararte.
- . Matrilokalitatea ere, besterik adierazi ezean, jarraituriko araua zela ematen du. Hots, senarra emaztearen etxera aldatzen zen (Matrilinealan edo amaren ildoko oinordetza eman daitekeen ñabardura bat da).
- . Adibide gehiagotarako eta argudioetarako, ikus M. Carmen Basterretxearen birpasa Euskal Herria, Kultura Matrilineala lanean.
- . Agerpen historiko hauei jarraiki, ziur asko, egungo Euskal sendietan atzerriko sendietan baino gehiago ematen da emazteak senarraren soldata hartzea, kudeatzea, eta senarrari bere gastuetarako soberakinak besterik ez itzultzea.

Oro har, gure etxeetako kudeaketan eta ordezkaritza, euskal andereak inguruko herrietan baino agerpen eta erabakimen gehiago izan duela argi dago. Eta hein baten mantentzen duela ematen du.

Euskal matriarkalismoari buruzko eztabaidan, akaso hau ez zen eman era absolutuan, baina hein handian eman zenik ukagaitza da.

Emakumearen indarra euskal gizartearen hain zen nabaria, *matriarkalismo* hitza eman zaiola. Baina Euskal matriarkalismoari buruz eztabaida gogorra da gaur egun.

Zenbait jarrera feministek ez dute oso gogoko ideia hori. Gizonen zapalketa historikoa ezesten duelakoan, akaso, zera azpimarratzen dute, matriarkatua inoiz ez dela esistitu diote. Beste jarrera batzuk ez dira hain gogorrak. Akaso era absolutuan ez dela esistitu onartu lezakete, baina bai hein handian, eta estimatu beharreko formetan.

Hemen matriarkalismoa energia femeninoa edo bere sakralitatea aintzat eta erdigunetzat hartzen duen gizarte antolaketa horizontalatzat, hierarkiarik gabekotzat, dugu.

Baina baliteke ere bestela ikusi. Adibidez, ‘matriarkalismo’ hitzaren *rk* konposagaiari arreta ematen badiogu. *Arjéo* hitz grekoa duelako iturri, eta indarrezko menpetasuna adierazten du. Historian eta garaioan hain bortitz eman den eta ematen ari den Patriarkalismoak badu baztertzailerik eta menperatzaile izaera hori. Baina ez da ageri Historian izaera hori izan duen matriarkatu adibiderik.

Hori dela eta, nazioartean *Matrismoa* deitzen hasi dira. Zein litzateke euskarazko itzulpena? *Ama-araua*? *Andere-araua*? *Ama-arauzko Kultura*? *Andere-arauzko Zibilizazioa*? *Andere zibilizazioa*? Edo, besterik gabe, *emelegea* (*eme-legea*) gizarte mailan, *eme kultura* zabalago baten baitan.

Edonola, euskal Historiak horren espresio anitz baduela zalantzagaitza da. Baina matrilineal barruti sozio-juridikora mugatzen dira, eta hori baino askoz eremu zabalagoa hartu beharko lukeela euskal matrismoak.

EXISTENTZIAREN ERAIKUNTZA: AURKAKOEN JOKOA

Aurkakoen dantza edo jokoa da existentzia.

Euskal Mitologiak natura bere horretan den bezala irudikatzen du. Aproposa zaiguna edo ‘ona’, zein ezeroso zaiguna edo ‘txarra’, berdin aurkezten ditu. Mari opariak zein ekaitza dakartza, besterik gabe. Ez da naturaren irudipen bukolikorik, eta ez dago ‘on ala txar’ poloen arteko manikeismorik. (Josu Naberan)

Izatez, aurkakoen jokoari enfasia ematen zaio, sarri pertsonaia kontrajarrien bidez: Mari eta Maju, Atarrabi eta Mikelats... Baina ezin da esan *bitasun* edo ‘dualitate’ bat denik, indoeuropar kulturen ohiko zentzuan. Mari, adibidez, androginoa da, Maju barnean du. Bestetik, Atarrabik eta Mikelatsek, beraien ondorengo ‘onak’ eta ‘txarrak’, ez dira borrokan ari beraien artean.

Norbanakoentzat portaerak finkatzen ditu guzti honek, gu gizakiok ez baikara natura osoa, bere zatia baizik. Eta mitologiak naturaren eta bere prozesuen adierazpen eta deskribatzaile diren partetik. Beste hitzetan, aurkakoen joko hau ez da ziztrina ez ausazkoa. Naturan bizitza nolakoa den aditzera ematen du, eta horri jarraiki, zein da gure bizitzarako gida.

Horrela, bizitza aurkakoen arteko jolas bat dela deskribatzen zaigu eta, hori onartu, jokoan ondo kokatzea iradokitzen zaigu. Honela laburbil genezake:

- . Aurkakoen jokoaren bidez ematen da izadia: Mari eta Maju, Atarrabi eta Mikelats... Dama edo Anderea, adibidez, batzuetan onbera eta beste batzuetan bihurria. Ikusi dugunez, natura honen bidez beste guztiak eratorriak gara.
- . Joko horren osotasuna ulertzean, edo, beste hitzetan, bizitzaren gatazkak ulertzean, datza bizitzaren zentzua, zoriontasun egonkorra ahalbidetzen diguna (eta ez soilik plazer iheskorrak). Mari nahiko ‘androginoa’ da, gizotasuna bere baitan duelako, Maju bere parte bezala ikusten da.

Denak ditu barnean aurkariak: -tasun eta -keria

Goian aipatu bezala, edozein existentziaren ezaugarri positiboa edo negatiboa izan daiteke, edo modu zehatz batean eta era berean bere aurkako moduan, ‘tasun’ gisa ala ‘keria’ gisa, hau da, atzizki horiek aplikatuz. Edozein existentzia aurkarien jolasen ganean eraikitzen dela iradokitzen du, berriz ere munduko jakinduri tradizioen balizkoa erakutsiz (taoismoaren yin-yang, txamanismoaren emakumezko-gizonezko, tibetar vajrayanaren buddhisatva-dakiniak, hinduismoaren yoni-lingam, eta abar).

Bitxikeria bat da atzizki hauek ez direla euren nolakotasuna adierazten duten substantibo bihurtzen, adibidez, ezin dugu zentzu horretan ‘ontasun’ (ona-tasun) eta ‘txarkeria’ (txar-keria) aipatu, nahiz eta termino horiek beste zentzu batzuetan erabiltzen diren, egongo litekeelako ‘onkeria’ (euskal hiztun batek termino pertsonal gisa erabil lezakeena ‘ona’ den baina dimentsio ‘txar’-en bat duen zerbait izendatzeko, nahiz eta termino lexikografikoa ez izan) eta ‘txartasuna’ (hizketa pertsonaletan ere erabil daiteke, nahiz eta beste zentzu batzuk ere badituen).

Bizitza Aurkakoen Jokoaren bidez ematen dela esateak jakinduria tradizio handiekin parekatzen du euskal munduikuskera.

Kontraesanen joko batetik sortzen dela bizitza, berriz ere, euskal munduikuspegia jakinduriaren tradizio handiekin lerrokatzen du. Tradizio handiko ez-mendebaldar filosofiak nabarmendutakoa da, batez ere, Taoismoan.

EUSKALDUNA BERE MUNDU-IKUSKERAREN AURREAN

Nola jardun behar da euskal norbanakoa existentziaren sakonarekiko? Aurreko guztiek dakartena zer bait bitxi gerta dakiguke, ez baikaude ohituta antzinako munduikuskerara, baina hauek lirarteke, banan banan.

Natura eta bizitza arrunta besterik ez dugu onartu behar, hierarkiarik gabe biziz, baina begirunez eta zintzotasunez.

Amalurran eta Naturan txetatzen gaituzten jokamoldeak izan behar ditugu euskaldunok gure bizitzan. Hori da ondorioztatu dezakeguna Mitologiaren ispiluan begiratzen bagara, ez dagoelako Naturaz gaindi indarririk eta dena dalako bera, bere ikuspegi ‘naturalistan’ edo ‘animistan’.

Hierarkiarik eza: izaki mitikoen artean, guk Mariri hika...

Hierarkia eza hau erabatekoa eta koherentea da. Ez dago hierarkiarik Naturaz gaindiko beste munduekiko, baina ezta ere bere baitako izaki naturalen artean. Ez da botere erlazorik azpikoekin maneiatzeko, beste mitologia askotan bezala (horretan paradigma tristea Greziakoa izanik).

Azkenik, izaki ez mitologikoekiko, hots, gurekiko, ez dago hierarkiarik ere. Muturreko adibidea Naturaren indar nagusia denarekin jarraitu beharreko jokamoldea da, Marirekin. *Hikaz* arituko gaitun berarekin, inolako maila desberdintasunik gabe. Eta ez dugu haren aurrean eseri behar, eta are gutxiago belaunika jarri; zutik jarraituko dugu bere aurrean. Beste adibidea da edozein unetan deitu dezakegula, arao erraz bat esanez, gure ondoan ager dadin.

Hori bai, inoiz ez diogu lepoa emango, mespretxu edo gutxieste gisa (eta bere haitzulotik bizkarra eman barik irtengo gara, beraz).

Baina begirunez eta zintzotasunez.

Mitologiak herri baten existentziaren barnean dagoenari buruz eta, ondorioz, bizitzan nola jokatzeari buruz zer uste duen erakusten du. Euskal kasuan hauek dira, orduan, ondoriozta daitezkeen bi gakoak. Naturaz edo bizitza arruntaz haratago botererik ez dugu onartzen, eta hierarkiarik gabe bizi nahi dugu, eta hori bai, begirunez.

Errespetua amatasunari, emetasunari, emaritasunari dagokio ere, bizitzaren funtsezko aldea kontsideratzen dena. Esakera hedatua zen: “sorgiñik direla ez da esan behar, baina ez dagoenik ez da pentsatu behar”. Argi dago esaldiaren lehen zatia kristautasunaren dogma zela (hau da, apaizak esaten zuenari jarraitzea). Bigarrenak, aldiz, errealitatearen funtsa zer denari euskaldunen benetako begirunea erakusten du: bizitzaren zerizana kontsideratzen zaionari errespetua, eta horren erabileran eta sorkuntzan dabilzan emakume sortzaileei errespetua.

Gogoratu dezagun, bestela, sorgiñik ez direla esan zuen mutikoa. Gau hartan bertan akelarre batetara gonbidatua izanik, sorgin bakoitzak ile bat kendu zion, eta burusoil amaitu zuen gaua.

Munduikuskera honetatik eratorritako jokamoldeek argiak dirudite. Natura eta bizitza arrunta besterik ez dugu onartu behar, hierarkiarik gabe biziz, eta begirunez eta zintzotasunez.

Bizitzaren gatazkak naturak garatzeko duen modua direla onartzea da koska.

Euskal Mitologiak onartzen du, liskarrik eta botere istorio lelorik gabe, aurkakoen jokoan eratzen dela existentzia; goian ikusi dugunez.

Jokamolde ispilu hori duen euskal norbanakoari, beraz, iradokizuna holakoa ematen du. Aurkakoen jokutik eratorritako bizitzaren gatazkak patxadaz hartzea, bizitzaren mogimenduak besterik ez baitira. Naturak garatzeko duen modua dira. Arretaz eta zintzotasunez aurre egin behar diegu, apuntatu bezala, baina lasaitasunarekin, irainik gabe, gainditzeko zer bait apartekoa ez dela onartzuz.

Aurkakoen jokoari arreta -tasun/-keria atzizkietan ikus daiteke ere.

Bizitzaren eraketan aurkakoen jokoari ematen zaion arreta *-tasun/-keria* atzizkietan ikus daiteke ere. Gauzak ez dira onak ala txarrak. Onuragarriak edo *-tasunak*, ala tamalgarriak edo *-keriak*, izan daitezke testuingurua zein eta ikuspuntua non.

Amatasuna, emetasuna eta sorgintasuna hazi behar ditugu gure baitan, hots, Naturarekin bat egitea, dugu helburu.

Euskal Mitologiak existentzia ama, eme eta sorgin alde eta irudien bidez interpretatzen duenez, gure jokamoldeekiko iradokizuna bide beretik doakiguke. Amatasuna, emetasuna eta sorgintasuna hazi behar ditugu gure baitan, hots, Natura gure baitan hazi, ugaltu, eta azken batetan, Naturarekin bat egitea dugu helburu. Behean garatzen dugu ideia hau.

Existentziaren hustasuna, misterioa eta ilusioa onartzen dugu. Baita batura, osotasuna eta borobiltasuna ere.

Gu eta ni, jatorrian, hutsak gara.

Euskaraz gauzak beraien izaeraren hutsak dira, ikusi dugunez. Gauzak azken batetan ‘hutsak’ dira, hutsaren gainean definitzen dira. Gutartasuna hutsaren gainean definitzen da.

Horregatik, Sena eta munduikuskera baten funtsezko galdera erantzutean (zer gara gu eta zera da mundua?) euskarak munduko filosofia existentzialen sakontasunekin bat egiten duela ikusi dugu. Eta honek euskararen beste aldeetan ere du agerpena; bi nabarmenduko ditugu.

Existentziarik eza (*inor ez, inoiz ez, inon ez*) existentzia duten aldeko definitzen da (*inor, inoiz, inon*).

Ez dago existentziarik eza adierazten duen hitzik euskeraz (fr. ‘inexistence’, esp. ‘inexistencia’), existentzia ukatuz egiten da hori (existentzia *eza*, fr. ‘non-existence’, esp. ‘no-existencia’). Adibidez, fr. ‘rien’, ‘personne’ ou ‘jamais’, eta esp. ‘nada’, ‘nadie’ o ‘nunca’, euskaraz liriteke, *ezer ez, inor ez* eta *inoiz ez*, hau da, fr. ‘pas quelque chose’, ‘pas quelqu’un’ et ‘pas quelquefois’, esp. ‘no algo’, ‘no alguien’ y ‘no alguna vez’.

Horrela, *inor* da ‘norbait’ baieztaketan, galdeketa eta baldintzetan, pertsonarik ez egotea *inor ez* izango da, ez du beresko hitzik (OEHL, 2015, Inor ahotsa).

- . Nor etorri da? Inor ez.
- . Ezer ez, hori da gai horri buruz pentsatzen dudana.
- . Noiz gertatu zen hori? Inoiz ez.

Euskalki batzuetan are gehiago indartzen da existentzia ezari ukapena. Dakusagun bizkaieraz:

- . Iñor bez. Jatorria izanik: Inor ere ez.
- . Ezebez. Jatorria: Ezer ere ez.
- . Iñoz bez. Inoiz ere ez.
- . Bapez. Bat ere ez.

Ahalezkoak edo posibleak diren aukerei nolabaiteko existentzia ematen diegu ere, *ba-* aurrizki baieztatzailearekin.

Deigarria da euskaraz ahalezkoak, hots, bizitzan posibleak diren aukerak, *ba-* aurrizki baieztatzailearekin adieraztea. *Hori gertatuko bada* esaldiak, adibidez, ez da oraindik gertatu, baina guk baikortasunez egiten diogu harrera litekeen akzio edo aditz horri, *ba-* aurrizkiarekin.

Ahalezkoa den baina oraindik ziurra ez den zerbait aipatzean, bera, onarpen hori ematen da ezer baino lehen. Horrekin ahalezko existentziak berez onartzen ditugula ematen dugu. Era batean ala bestean, beraien existentzia onartzen dugu, eta ongi-etorria ematen.

Zentzu horretan, ingeniatsu, segidakoa diote Lazkano ahizpek (Lazkano & Lazkano, 2017): “[e]rderaz posible bada norbait *Don nadie* bat dela esatea, euskeraz ezin da, beti baita norbait.”

Litezkeen existentzia ezak ba- aurrizkiarekin existentziara ekartzen eta baikortzen ditugu.

Existentzia ezei ere *ba-* aurrizkiarekin egiten diegu harrera. Eta, zantzu guztien arabera, *ba-* aurrizki hori ‘*bai*’ hitzaren laburdura litzateke, ala, gutxienez, hertsiki erlazionatuta legoke.

Adibide argia da *Bada ala ez bada* eta *Bada edo ez bada* espresioak.

Honako honetan ere gertatzen da: *Bada ala ez bada* eta *Bada edo ez bada*. Zerbaiten existentzia, hots, zerbait ‘den ala ez den’ alderatu nahi dugunean, ez dugu ‘ez da’ baikortasunik gabe kontsideratzen. Baikortu egiten dugu ‘ez *bada*’ aurrizkiarekin.

Deigarria da. Existentzia eza, baikortasun honekin, ezeztatzen dugu. Erdarak ‘es o no es’ zuzen eta hotz batekin aurkezten du aukera. Euskarak ez du hain argi ikusten. Bere ‘no es’ aldeari aipamen egitean, euskaraz *ba-* aurrizki baieztagarri horrekin leunduko du.

Esanguratsua gerta daiteke ere, hasieran lotura aukera osoarena izan beharko litzatekelarik ere (*Bada ala ez bada*), askotan aukera ez absolutuarena erakusten dela (*Bada edo ez bada*).

Existentzia eza ezesten dugu (*Inor ez, Ezer ez, Inoiz ez...*).

Aurretik esan dugu existentziarik eza adierazten duten hitzak dagoen zerbait ezeztatzearen bidez eraikitzen direla: *Inor ez, Ezer ez, Inoiz ez...* Euskarak ez du existentzia eza adierazten duen hitzik, inguruko erdarek ez bezala. Lazkano ahizpen ustez, euskararen baikortasunaren beste erakusle bat da:

Euskeraz ez dago hitz jakin bat erderazko “nadie” edo “nada” esateko: “Inor ez” izateko, “inor” izan beharra dago lehenengo, bestela ez genduke jakingo “inor” ez dela. Beraz, beti baieztatzen duzu zerbait dagoela^{xxv}.

Zehaztapena da *Izena duen guztia ba da antzinako sinismena*.

Ikus, zehatz mehatz, euskal munduikuskeraren antzinako esakera ezagunean.

. Izena duen guztia bada.

Hemen aitortzen da izena duen guztia badela, *bada*, ‘bai dela’.

Oro har...

Oro har, Existentziaren hutsa (gauzak berez eta beraiengan hutsak dira), misterioa (ezatasuna ezeztatzen dugu *ezer ez* eta *inor ez* bezalako enfasiekin, eta baikortzen dugu *ba-*rekin) eta ilusioa edo errealitatearen mugan dagoena baikorki hartzen dugu kontuan ere (*omen/ei, ote/ete*).

Horiek guztiak filosofia existentzialetako konstanteak dira. Eguneroko bizitza ‘ilusioa’ gisako zerbait dela onartzen dute. Hau azpimarratu duen filosofia bat, adibidez, ‘maya’ren ideia darabilen vedantiar hinduismoa da. Ala australiar bertokoen ‘mundu amestua’.

4. EUSKALSENDUNAK

Euskalsenduna euskal sena onartzen eta praktikatzeko duena da, bai kontzeptualki eta bai bizitzan eta esperientzietan.

Euskalsenduna euskal sena onartzen eta praktikatzeko duena da.

Euskalsenduna euskal sena onartzen eta praktikatzeko duena da, ‘euskaldun’aren pareko definizioari jarraiki.

Amaren Sua berpiztuko dugu.

Amaren Sua berpiztuko dugu. Botere arrotzen aurka. Galduko ditugu soloak eta errentak, baina berpiztuko dugu. Supiztekoa kenduko digute, eta eskuarekin berpiztuko dugu. Eskuak ebakiko, eta besoekin lortuko. Besorik gabe, bularrik gabe, eta arimarekin berpiztuko dugu gure amaren sua. Hilengara, gure arima eta oroitzak galduko dira, baina gure amaren suak iraunen du garretan.

Euskal Sena elkar arakatuz eta praktikatzeko

Norbanako mailan, euskal sena bizibarritu gura dauanak irekia dauka bidea. Euskeran, mitologian eta beste kultura espresioetan mantentzen diran gakoak ezagutu eta landu daitezke, alkimista moduan, bere baitan hazi eta loratu daitezke.

- . Maila kontzeptualean edo intelektualean, izaki guztien baitan bardintasuna eta batasuna ulertuz.
- . Bizitza edo esperientzia mailan, sorgiñek landutako metodoaren bidez: gure pertzepzioak eta ekimenak bardintasuna eta batura gauzatzera eroan, hasiera batetan, eta pertsona batzuentzat, droga naturalak hasieran lagungarriak ala beharrezkoak izan daitezkeelarik.

Kontzeptuen ulerpenari buruz, antzinako herrietan *Sena* mantentzeko eta igortzeko modurik garrantzitsuenak ez da izan era idatzia. Antzinako gizarteetan, mitologiaren bidez igortzen zen belaunaldiz belaunaldi, batez ere. Gizarte batzuetan transmisio bide hori galduta dago, baina ahozko eta idatzizko hizkuntzaren, mitologiaren, ohituren eta erakundearen bidez nahikotxo antzeman dezakegu arbasoengandik oinordetzan harturiko euskal sena. Horietan izan da fosilizatua.

Esperientziaren mailan, bide sekretua izan da, jazarpenengatik, eta oso neketsua eta zaila, isekagarria izan gabe hitzez adierazteko zailtasunak dituenak. Interesa baduzu, jarri harremanetan dokumentu honen arduradunarekin.

Auzolanen bidez.

Jendartean euskal senaren gakoak lantzeko eta eraberritzeko, sen horrekiko era leialean, auzolanak dira bidea.

Kontzeptualean, euskal sena arakaturik; hots, aurrekoak ikertuz. *Euskal Sena Taldea* gure baloreak eta beraien axiologia, idiosinkrasia eta komunitate espiritua berreskuratzeko osatu da, gerorako gida izatearen helburuarekin.

Bizi mailan, euskal sena zuzenean praktikatzeko auzolanak dira aukera. Esate baterako, antzinako sorginen eta jaien erak biziberritzeko taldeak eratuz.

Euskalsendun militanteak herria eta kultura Euskal Senaren gainean biziberritzen laguntzeko konpromezua hartzen du.

Euskalsendun militantea herria eta kultura euskal senaren bidez biziberritzen laguntzeko konpromezua hartzen duena da, euskal senari herri bizitzaren bultzatzaile izateko duen ahalmena aitortuz. Adibidez, auzolankideen artean ez da salbuespena izan euskal senari Euskal Herriko Historiaren benetako motorena izatea onartu diona.

Ez dago lekuz kanpo. Kultura beste herri baten aldagaiekiko, eta baita kulturaren barneko aldagai batzuk besteekiko ere, erlazioak ugari eta aldakorak dituzte. Arrazoiak eta eraginak baino, beraien artean, atzeraelikatzen dira. Erlazioak baino, korrelatoak dira. Aldaketa soilak baino, prozesu konplexuak. Beraz, aldagai sare konplexu bat interpretatzeko, zilegi da aldagai konkretu baten ikuspuntutik egitea.

Euskal Herriak Historiako fase desberdinetan erakutsi duen Erresistentzia, kontzienteki edo inkontzienteki, Euskal Sena eta Kultura Eredua defendatzeko eta babesteko izan da. Herri honek sortu eta mantendu dituen erakunde desberdinak gauzatzeko ezinbestekoa izan zela esateak zentzuzkoa dirudi.

Euskalsenduna hain militantea izan daiteke, adjektibo hori kolokan jartzen duela. Auzolankide baten arabera, hitz horrek hierarkiarekin eta patriarkatuarekin erlazio zuzenegia du, eta hobegoa litzaiguke *ekintzaile, hitzardun...*^{xxvi}

Euskal sena eta Euskalsendunak hedatzea dugu erronka.

Euskalsenduntasuna berreskuratzeko eta bultzatzeko erronkak, arrisku larriekin eta zenbait abantailekin, handiak dira.

Euskal Senaren erakargarritasuna ezagutaraziz.

Euskalduntasunak bizi duen minorizazioa gainditzeko, mundua ikusteko Euskal Senak darabiltzan ‘beterakoak’ erakargarriak eta iradokitzaileak direla erakutsi behar dugu.

Egungo Psikologian komunikazio egokia (eta jendarte bizitza hobea) izateko baikortasuna erabili behar dela nabarmentzen da. Bertute hori, euskerak eta euskal senak berez dakarkigute!

Euskararen bertute hauek bere hiztun eta interesatuen artean kontzienteagoa eginez, gehiago indartu ahal izango da. Horrela, euskaraz hitz egiten duenak 'modu positiboan' hitz egiten ari duela badaki, euskarak bertute hori duenari esker, hobeto sentitu ahal izango da, eta horrek, era berean, hizkuntzaren erabilera bultzatu ahal izango du.

Ahalmenak anitzak izan daitezke; honakoa bezala. Naturaren zikloak eta Lur bizi-emailea halako intentsitatez ospatzen zuen andere-arauzko antzinako zibilizazio bat garaiotara berreskuratzea badaukagu, emakumearen ahaldundzearekin, eta hori jende askorentzat pitzikagarria da.

Bestalde, badirudi gaur egungo jendartearen kontzientziatzen ari dela klima-aldaketaz, ingurugiroa pozoitzeaz, eta horien inguruko gerren injustiziaz, migrazio masiboen miseriaz. Naturarekiko antzinako begirunea eta enpatia berreskuratzea erakargarria da kezka horiek dituzten jendeentzat.

Azkenik, ez ahaztu gaur egungo etapa kapitalista, hierarkiko arpilatzaile eta patriarkalari aurre egiten dion eta egin diezaiokeen sena dela euskal sena. Bere intsumisio jarrera erakargarria da kezka sozial hauen kritikoentzat.

Laburki, Auzolanen, Batzarreen, Komunitateen eta Zuzenbide Piriniarraren *abkzm*'rekin bizitza pertsonala eta kolektiboa Burujabea eraikitzea da erronka. Matrilineal kultura ereduaren gakoak eskainiz, soldatapeko enpleguaren, demokrazia ordezkartza engainagarriaren, eta kapitalismoa alienantearen bizitza industrialak gainditzeko.

Amatasuna eta emetasuna berreskuratuz, andra zein gizon izan.

Existentziak eta bere izaki guztiek alde aktibo edo 'gizonezko' bat, eta alde sortzaile edo 'emakumezko' bat dutela ikusi dugu. Eta gure espeziean ere denok, gizon zein emakume, ditugu alderdi biak. Eratorritakoak zuzentaruak zuzenekoak eta logikoak dira, nahiz eta harrigarria diruditen.

Gure existentziaren amatasun eta emetasun aldeak berreskuratzea da erronka. Bai kanpoan, gizartean, eta bai barnean, gure izaeretan. Baina bien arteko erlazioa ahaztu gabe. *Atsolorraren* berreskuratzearen baitan, adibidez, komunitate osoa umeez arduratzea dago. Emakume zein gizon, beraz.

Edonola, amatasun eta emetasun aldeak gure baitan sakontzea eta hedatzea da jendartearen baureragoko giltza. Zentzu honetan, gakoak ez da gizartea, pertsona edo norbanakoa baizik. Andra zein gizonarentzat balio du horrek; andreak zein gizonok dugu erronka hemen, ere.

Gure *ama* eta *eme* aldeak barnean haztea dugu erronka hori. Hots, gure emozio sormena, sentikortasuna, maitasun ahalmena, eta sendiari eta inguruneari zaintza ahalmena loraraztea. Hierarkiarik gabe eta botere sentipen eta asmorik gabe.

Koska orokorra ez da emakumeek gizonen botere berdina lortzea gizartean, hain onartua dugun bezala. Horri garrantzia kendu gabe, jakina. Baina benetako koska da, *Euskal Sen* honi jarraiki, 'barneago', 'honantzago' dago. Gizonak *emakumetu* eta *amatu* daitezten da zera. Hots, gizonak *sentikorrangoak* egin, *maitaleagoak*, beraien ingurunearen eta sendiaren *zaintzaileagoak*, eta zentzu emozional eta gizazko hauetan, *sortzaileagoak*.

Gizona *amatuagoa* eta *emetuagoa* loratzen den heinean, emakumeen ustiaketa amaituko da, eta andreak ez dute izango zertan 'berdintasun' sozial batengatik borrokatu, eta zertan 'botere' bat lortu, azken baten kontzeptu patriarkala dena. Emetasuna berez emango da, era espontaneoan eta naturalean, hasierako erreferentzia gizaki bezala dugun emakume aldeetara biratu delako guztiongan.

Bidea hasteko moduak anitzak dira, eta guztitik dago ikasteko. Emakumeen kasuan, esate baterako, Mónica Felipe Larralde-k *Cuerpo de Mujer, Reconectar con el útero* delakoan emakumeek bere umetokian sentsibilizatzea proposatzen du, emakumezko izaera kontzientziatu eta berreskuratzeko. Bai norbanako eta bai jendarte mailan *burujabe* izendatuko genuke, apuntatu bezala.

Euskal Senako mundu-ikuskeran hau eztabaida ezina da, “amatasunak eta ematasunak euskal iruditerian leku osoa hartzen du”elako^{xxvii}.

Euskarak Euskal Sena garraiatu du mendez mende, eta horrela iraun beharko.

Azken belaunaldietan euskarak lehentasun nabaermena hartu du euskalduntasunean.

Hizkuntzak ‘azterna eraldatzaileak’ dira. Batetik, euren sakoneko filosofia dakartzate beren egituran; iraganeko kultura eta jakintzak iltzaturik dakarzkigute. Idatzirik gabeko ohitura duten herrietan hau garrantzitsuagoa da oraindik ere, antzinako erlijioa, filosofia, mitoa, zientzia, etab. etzelako idatzi. Horiek gordetzeko eta igortzeko euskarria hizkuntza bera izan da.

Bestetik, hizkuntzek egungo hizlarien izaeran eragina dute, eraldatzen gaituzte. Arbasoen pentsakerek eta munduikuserak hizkuntza itxuratu zuten, esan bezala. Eta, beraz, oinordetzan hartu digun hizkuntzarekin. Baina honek gure arretak eta pertzepzioak bideratzen ditu gaur egun. Adibide ezaguna da saamien (eta ez inuiten) adibidea. Saamiera ondo ikasten badugu, elurraren berrogeinaka izen barneratu ditzakegu. Eta horrek gure arreta eta pertzepzioak edurraren egoera eta prozesu desberdinetaz jabetzeko gehiago gaituko gaitu.

Euskara, mendeetan zehar, Euskal Senaren kultura eredua garraiatu duen ibilgailu gisa irudikatu dezakegu, zentzu honetan. Auzolankide batzuen arabera, Euskal Sena hondoratzen ari da euskara barik.

Beste batzuek, ordea, kulturako elementu ez esentzialak gehiegi baloratu direla uste dute, hala nola, hizkuntza eta lurraldetasuna. Ulibarrenak, adibidez, Euskal Senako alde humanistak lehenesten ditu, duela hamarkadak -ala gizaldiak- euskara galdua den Euskal Herriko talde eta eremuetan ondo moldatzen dela erakutsiz^{xxviii}.

Edonola, auzolan partaide batzuek komentatu dute zein harrigarri gertatu zitzairen Euskarari buruzko topaguneetan euskararen esanahi esanguratsuak eta beraiekin erlazionaturiko jatorri etimologikoak desestaltzeko hartzen diren ahaleginak. *Euskal Sena* agerian jartzeko ekimenak dira, beste helburuen artean.

Euskal identitatea berreskuratzea ezinbestekoa da.

Euskal Sena gure identitatea motibatu dezake desiragarria sentitu dezakeen edonoretzat, ala euskaldun izatearen funtsa gisa ulertzen duen edonorentzat. Eta, aldi berean, *Euskal Sena*rekin ezin izango da ezer ere ez egin, aurretik hori indartu gabe.

Ezinbestekoa da herri *identitatea eta nortasuna* lantzea, horiedn kontzientzia. Euskal Herri gisa garena bizi, sentitu, baieztatu, komunikatu.

Indoeuropar zibilizazioak gudan duen eragina ixila baina hiltzailea da. Ez dugu antzematen. XIX. mendean euskal identitatea hain zegoen akiturik, Antoine de Abadie bezalako kontzientziadunek gure autoestimua indartzeko Euskal Jaiak behar izan zituztela. Ba antzeko garaiak bizitzen ari gara! *Euskal Sena*ren hondarrak erabat desagertzen ari dira.

Azken 100 urteotan *nazio kontzientzia* eta erabakitzeko eskubidearen aldarria hedatu egin da populazio zati handi batean. Era berean, *elkartasun internazionalista* sortu da, herri zapalduetako, migratzaileetako, etab. Hizkuntza eta kultura aniztasuna aberasgarria da, ez da gure arazoa. Gazteleraren eta frantsesaren erabateko nagusitasuna da arazoa.

Lurraldetasuna ere garrantzitsua da auzolankideentzat. Herriak bere lurralderako eskubidea du. Zatikatua eta galdua ez izateko eskubidea.

Euskera gure Euskal Senaren identifikatzaile saihestezina dirudi. Euskara ikasteak eta zabaltzeak euskal identitate kulturala oinarritzeko eta iraunkorra izatea dakar. Gaur egun, jende askok euskara hitz egiten du eta ikasten du, ez ohitura gisa, herriko identitatearen defentsarako egiten den benetako ekarpen gisa baizik. Batzuetan “euskararik gabe independentziarik ez dago” esatera heldu da. Euskararentzat baliagarria den guztia Euskal Senarentzat ere baliagarria da.

Era guztietako jarduera kolektiboak eta herri mugimenduak, *komunitate sena bizirik* dagoen seinale. Bada sasoi onean dagoen kultura arlorik ere, adibidez bertsoarritza. Eta oso garrantzitsua, euskararen aldeko herri ekimena. Gainera, era guztietako errebindikazio eta borrokak *intsumisio sena* bizirik dagoen seinale dira. Adibidez, *Emakumearen ahalduntze* mugimendu hazkorra, indarrean dagoen patriarkalismo eta matxismoaren aurrez aurre.

Auzolanen sena berreskuratzea, eta ez bakarrik auzolanak, ez da ahaztekoa.

Iraganetik gordeak badira ere, ekimen hiritarretan tokiko autogobernua krisi sakonean da. Adibidez, Odon Ulibarrena gogoratzen du nola, hamar urte baino gehiagotan Berriobeiti-Berrioplanoko Batzarrean parte hartzean, Auzoko Gobernu sistemaren gainbeheraz ohartu zen; arbasoen ondarea izateagatik errespetatua, baina iraganeko gauza besterik etzelakoan^{xxix}.

Beste auzolankide batzuen arabera, azkenotan Eusko Jaurlaritzak bere propagandarako bahitu eta desitxuratu duen arren, benetako auzolanak ondo funtzionatzen du oraindik Euskal Herrian, lehengokoez bestelako eremuetan eta moduetan, jakina. Etxearen euskal kontzeptua kasik desagertu ondoren, auzoak eta auzolanak sekulako potentzialtasuna dute gurean. Horiek biziberritzean datza gakoa.

Euskal Zuzenbide Zibilaren hondarrak berreskuratu, duela hiru urte bertan behera utziak.

Berriki, eta Eusko Alderdi Jeltzalearen eskutik gainera, Zuzenbide Piriniarrean berezkoa den sendi eta etxe lehentasunak ezabatu dira Euskal Autonomia Erkidegoko zuzenbide zibiletik. Moduren baten ala bestean ohiko zentzua berreskuratu ahal izan dadin zundatu beharko litzateke.

Oro har, Euskalsendun gisa berpiztu eta gozatuko dugu.

Munduikuskera batek eta bere bizitzarekiko jokamoldeek guztioi eragiten digute: pertsonei, enpresei, erakundeei, lurraldeei, eta erakundeei. Bi aukera ditugu: zer gertatzen den baztertu eta korronteak eraman gaitzala, edo, aitzitik, korronteak gure alde joka dezan aurrea hartu.

Euskarak ekarri digun antzinako munduikuskeran zaintzeak eta, zaindu bitartean, egungo garaietara moldatzeak, hil ala bizikoa dirudite. Berezi, hizkuntzak ‘azterna eraldatzaileak’ direla esan dugu, daramatzaten sakoneko filosofiak baldintzatzen eta eraldatzen gaituztelako. Zein eragin mantenduko eta utziko diegun hurrengo belaunaldiei euskarari, beraz, gure erantzunkizuna osoa da.

Oro har, euskal gizarteak, oro har, kristau aurreko eta indoeuropar aurreko zibilizazioa era progresiboan baztertu egin du, dela errepresioak horretara behartu duelako, ‘atsoen kontuak’ direlakoan. Oroitza hori berreskuratu behar da.

Euskal Mitoaren transmisioa eten egin da, bere guneak (baserriko supazterra...) eta uneak (bertan egiten ziren lanak, arto eta indaba garatzea, *txarribodak*,) desagertu ahala. Supazterraren lekua telebistak hartu du eta, auzolan askoren orde, norbanakoak ditugu makinekin.

Halere, jatorrizko kulturaren txingarrak geratzen dira. Txingarron gainean erregai egokia ezarri eta su ederra isiotzea da gakoa.

Identitatea, euskara eta lurraldearen gainean, *kulturaren funtsezko elementuak* zabaltzea da erronka.

Noraezean, euskaldunek milaka urteetako bidea berraurkitu nahi dutela ematen du. Eta *Euskalsendunen* bidea da hori.

Euskararik gabe, bada euskal senarik?

Aurreko gaietan Euskal Sena Taldeko eztabaida nagusia euskara eta euskal senaren arteko harremana izan da, ezbairik gabe. Euskara barik, izan liteke euskal senarik? Auzolanean bi jarrera muturreko aurkitu ditugu, eta tartekoa:

. *“Euskararik gabe ez dago Euskal senarik”.*

Azken hamarkadetan abertzaletasunak hizkuntzari eman dion garrantziarekin lerrokatzen da, ea axioma bilakatu dena gure artean. Auzolankide batek esana da, adibidez: “Euskal sena berreskuratzeke modurik onena, erdaldunentzat, euskaltegitik igarotzea da”.

. “Euskara garrantzitsuena izan daiteke euskal senarako, baina ez du guztiz agortzen”.

Tarteko jarrera izango litzateke hau. Ikuspegi honetan, Euskal sena hein handi baten euskarak du ‘fossilizaturik’ bere baitan, eta horri esker mantentzen dugu belaunaldiz belaunaldi. Baina euskal mitologian, euskaldunen hainbat ohitura kulturaletan, eta zenbait giza baloreetan ikus daiteke ere. Beraz, euskarak ez du guztiz agortzen euskal sena. __Urkizarena "Euskara zentrala da, bakarra, baina euskal kultura hori baino gehiago da, zorionez" <https://www.deia.eus/cultura/2021/04/18/euskara-zentrala-da-bakarra-baina/1113965.html> Zentzu horretan, hizkuntza ez da hizkuntza soilik_Hizkuntza ez da hizkuntza soilik. _Edozein hizkuntza hizkuntza hori baino gehiago da. Berarekin dakar... (_Joxe Manuel Odriozola eta Bat Soziolingustikakoa 40 orr inguru)

. “Euskal sena euskararik gabe mantendu daiteke, eta hala izan da eskualde batzuetan”.

Hori da, adibidez, Odon Ulibarrenak dioena Nafarroako zenbait eskualdetarako. Euskal Sena, hein handi baten Euskal Gizabidea-ren jokaera dena, indar handiz mantendu dela euskara galdurik duten zenbait eskualdetan eta, are gehiago, eskualde horiek euskara mantendu duten zenbait eskualdek baino hobeto eta ‘puruago’ mantendu dute euskal sena^{xxx}. __Xabirena norbanakoetan

Euskara baldintza nahikoa (eta beharrezko) ala beharrezko (baina ez nahiko) gisa. Euskara ondo ikastea euskal sena barneratzeko eta, gerora, azaleratzeko nahikoa da? Ala gure herriaren nortasuna eta izaera paradigma aurre-indoeuroparra den ikuspegi baten gainean eraikita dago, hizkuntzan baina hizkuntzaz haratago ere, eta euskara galduz ere nortasun horri eutsi geniezaioke?

Dena den, auzolankide guztiek onartuko lukete, beraietako baten hitzetan, “Euskal Senaz euskaraz gogoeta egitea itsaso zabalean eguraldi onarekin igeri egitea bezalakoa zait: erraz, leun, atsegin, aurrerantz norabidea zaindu beharrik gabe...”. Beraz, “gazteleraz Euskal Senaz hausnartzea igerileku txikian igeri egitearen antzeko zerbaiten sentsazio murrizta da”.

AZTERKETA OINARRIAK ETA BALORAZIO BATZUK

Aurretik ikusi dugu *euskal senak* mundu-ikuskera koherente eta erabatekoa dakarrela, existentziaren galdera handiak eta gizabanako eta gizarte mailan nola jardun behar dugun erantzuten dituen. Orain, laburki, ataza hau burutzeko jarraitu ditugun kontzeptuak aipatuko ditugu. Horren jarraian, eta amaitzeko, zenbait balorazio.

HERRI EDO KULTURA SENAK, ETA EUSKAL SENARI HURBILKETAK

Herri edo kultura senak

Herri Sena edo *Kultura Sena* kolektibitate bateko kideek bat egiten duten giza bulkada edo joera da, kontzeptuala eta emozionala dena, inkontzienteki bizitakoa edo begien bistako errealitate eztabaiaezin gisa hartutakoa, eta normalean azalgaitza edo azalezina aurkitzen delarik, baina normalean ere kideek taldearen bereizgarri gisa hartzen dutelarik. Adibidez,...

- . *Sisu* finlandiarra indar berezi bat eta determinazio iraunkor gisa deskribatzen da, garai latzetan iraunkortasuna eta kemena ematen duena, zoritxarraren unean nolakotasun ia magikoa ekarriz.
- . *Han* korearra erresuminezko, minezko, saminezko eta amorruzko sentimendu bat da, atsekabearen edertasunaren sentimendu bati atxikia.
- . *Seny* Katalana zentzuzko eta ongi hausnartutako jakituriaren balioa da, gauzen neurria maisutasunez baloratzeko gogoetaren gaitasuna, eta ekintza zuzenen bermea.
- . *Difaya* nubiarrak abegikortasun eta eskuzabaltasun adiskidetsua da, Sudan iparraldeko eta Egipto hegoaldeko eskualdeen talde etno-linguistikoko nubiarrak baloratua eta praktikatu.

Herri sena edo *kultura sena*, alegia, ‘bategite sozialean eta antropologikoan emaniko giza bulkada’ delakoa, bidezko kontzeptua eztabaidatu daiteke, hasteko. *Senak*, ‘instintu’ edo ‘bulkada senda’ gisa, animaliek eta abereek bakarrik eduki ditzaketela iritzi daiteke, ‘giza sen’-en bat bere horretan existitzea arbuiauz.

Baina errealitatea zera da, kultura eta hizkuntza ezberdinetan, horrelako giza berezitasunak badaudela onartu ohi da eta, gainera, gizarte askok modu lasaian eta irmoan hartzen dute giza senen bat beren gain. Adibidez, *Han'a* Koreako bizitzaren eta kulturaren alderdi ia guztietan ematen dela onartu ohi da, herriaren ezaugarri nazional gisa eztabaiaezintzat.

Horrek soilik, beste ezer gabe, gaiari azterketa zilegitasuna eman diezaioke. Maila enpiriko-fisikoan onartu gabe bada ere, baina gutxienez maila sozio-linguistikoa aitortuz, giza instintuen azterketak interesekoa ekar leziguke.

Izan ere, ezaguna da gizakiaren eta gizartearen mailan usteek errealitate fisikoek baino botere gehiago izan ditzaketela eraginak sortzeko. Berriki mendebaldeko pantailetan ospetsu egin den *Parasitoak* pelikula ezena baten, Bong Joon-ho zuzendariak dio *Han'a* islatu zuela. Hara, benetan *han'a* existitu ala ez, berarekiko uste edo sentipen batek zer bait enpirikoki fisikoa sortu du.

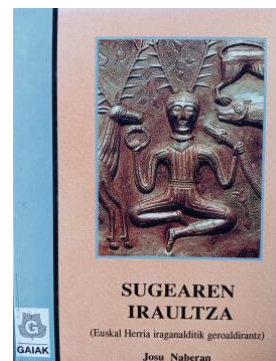
Bigarrenik, definizioaren hasierak jasotako bereizgarria 'kolektiboa' da, hots, dimentsio sozial edo antropologiko gisa ulertu beharko genuke kultura instintua, existitzen dela onartzekotan. Animalien bulkada den 'sena' ren eta giza joera den kultura senaren arteko desberdintasun argia beraien taldean duten unibertsaltasun maila desberdinak lirateke. Animalia espezie batek sen bat badu, espezie horren animalia guztiek sen hori bat egingo dutela onartu ohi dugu. Eta giza espezieak izan ditzakeen 'giza senak' (adibidez, bularra hartzea) orokorrak ere badirela ulertzen da, ia absolutuak, banako guztiek bat eginak. Baina 'instintu kulturalak' ez lirateke gizateria osoaren aldetik bat eginak izango, kolektibitate zehatz batek baizik.

Begirada finduz, gizatalde horretan banakoek nahitaez azaleratuko duten bulkada bezala ez genuke hartu behar kultura sen bat, gizaki aldagaiak eite anitzetan ematen direlako. Ziurrenik bai, baina erabat ziur ez.

Azkenik, konstrukto sozial hutsa izan, ala konstrukzio sozialaz haratago fenomeno enpiriko-fisiko izanik ere, herri senek beraien herrien kulturaren beste dimentsioekin koherentzia mantendu ohi dute. *Han'* arekin amaitzeko, korearrek hainbat aldeekin dakusate erlazioan: japoniar kolonialismoarekin eta herrialde banatuaren estigmarekin, duten sistema soziopolitikoarekin, urbanizazio eta industrializazio azkarregiarekin, eta abar. Horrela, gizatalde baten kultura instintuak giza talde horren nazio izaera, mundu-ikuspegia eta historiarekin erlazioan dira.

Euskal Senari buruzko ikerketak.

Euskal Herrian gaia deigarria izan da. Besteak beste, Juxto Mari Mokoroak, bere *Genio y Lengua* liburuan (1936), euskarak bere *volkgeist'* a ere baduela esan zuen. Latxagak, bere *Euskal Sena* liburuan (1999), euskal nortasunak berezkoak dituen funtsak gogoratzen dizkigu. Eta Odon Ulibarrenak, bere *Gizabidea* lanean (2003), euskal sena gizabide gisa aztertzen du. Eta Josu Naberanek, *Sugearen Iraultza* (1998) lanean, kosmobisio inplizituari erreparatzen dio, batez ere, euskal mitologian.

Lan hauetaz landa, ez dugu gaiari buruzko ikerketa fokaturik. Dena den, ez da harrigarria. Herri gutxik landu dute beraien kultura instintuaren kontzeptua, eta *sisuari* buruz aipaturiko lana (Lahti, 2019) ingelesezko aldizkari zientifikoetan argitaraturiko bakarra bide da.

Bestalde, ‘euskal sena’ kontzeptua zehatz-mehatz erabili gabe, instintu kulturalaren kontzeptuarekiko hurbil izan dira ulertuak euskal nortasuna (adibidez, Hartsuagak), euskal balioak (besteak beste, Urkizak), euskal identitatea (ikus Mendizabal *et al*, edo Díaz Bizkarguenagak) eta inguruko gaiak^{xxxii}, leku berezia dutelarik ‘euskal izaera’ delakoari dedikatuak (Atxagaren *Euskal Sena* liburuaren amaieran bibliografia txukuna dago). Azkenik, euskal senari buruzko aipamenak aurki ditzakegu handik eta hemendik; adibidez, Txillardegik euskararen joskerak -beste hizkuntzen kasuetan bezala- euskal sena islatzen duela dio^{xxxiii}.

EUSKAL SENA, EUSKAL MUNDU-IKUSKERA, ETA EUSKALSENDUNA

Euskal Sena Taldearen auzolanean hiru ardatz nagusi bereizi izan dira, hasieran gehiegi zehazturik ez bazeuden ere: *euskal sena*, *euskal mundu-ikusker*a, eta *euskalsenduna*. Batetik, euskal sena zer den zehaztu; bestetik, euskal kulturarekin eta mundu-ikuskerarekin erlazioak luze ulertu; azkenik, euskal sena gorpuzten duen subjektu edo eragilea itxuratzea.

Euskal sena, zehazturik

Euskal sena *gauzak berez diren bezala ulertzeko era natural eta zuzena* da, Euskal Sena Taldean emandako auzolanaren arabera. Gizakiok, batzuetan, gertaera baten aurrean, hori ulertzeko era zuzen eta eztaba daezina sentitzen dugu gure baitatik. Gertaera hori ‘horrela, besterik gabekoa’ denaren sentipena dugu, arazorik gabe, era naturalean, gardenki. Barrutik ateratzen zaigun berezko ulermen natural hori da ‘sena’ kulturala. Oro har, *sen* hau bizitzako gauzak ulertzeko dugun berezko pertzepzio intuitiboa da.

Zentzu horretan, *sisu* finlandiarrek ‘erresilientzia’ kontzeptua sakontzen badu, *han* korearrak ‘minaren edertasuna’, *seny* katalanak ‘zentzuzko jakinduria’, eta *difaya* nubiarrak ‘abegikortasun integrala, euskal kultura senak ‘pertzepzio zuzena’ edo ‘insight’ delakoan oinarrituko litzateke.

Auzolankideek lehen ideia-jasa edo ‘brainstorming’ delakoetan emandako zehaztapen hau, gerora, iturri idatzietan agertzen diren datuekin alderatu zen. Deigarria gertatu zen hurbiltasuna, beste kultura senekiko gako desberdina marratuz. Har dezagun adibide gisa *Euskaltzaindiaren Hiztegia*’ren hiru esanahiak ‘sen’ hitzan^{xxxiii}. Lehena animaliena da “berezko joera indartsua, sortzetikoa eta ez ikasia, izaki bizidun guztie[na]”. Baina hurrena “intuizioa” da, “gogoetaren, esperientziaren edo heziketaren ondorio ez den berezko aritzea”. Hirugarrenean bere eremua “konortea, ezaguera” dela adierazten da, eta balorazio baikorra duela “zentzu ona, gogo oreka” gisa. Erabileretan alderaketa eginez, euskarazko korpusetan ere hurbiltasun berdina ematen da. *Goenkale* telebista serieko korpusetako erabileretan, adibidez, adierazpen eztaba daezina dakarren intuizio gisa erabiltzen da ‘sen’ terminoa^{xxxiv}.

Esate baterako, euskal adimenean sena edo ‘gizatasunez instintiboak’ eta ‘hautemate zuzen eta begibistakoak’ zein lotuta dauden erakusten dute. Aipatu bezala, *seny* katalanaren aldean desberdina da, honek ‘haztapen lasaiaren eta zentzumen ona’ osagai gisa askoz handiagoak baititu; desberdina da, halaber, *sisu* eta *han*’aren aldean, funtsean emozionalak eta erreaktiboak baitira; eta *difaya* nubioaren aldean, gizarte-harremanaren berezkoa dena. Horrela, Kataluniako *seny*’a hurbilena izan arren, euskal senaren ikuspegitik “senya kanpolarrosa da” eta “diseinu itxura, estrategia pausatua eta baezpadako jarrera zuhurra omen dario”^{xxxv}.

Euskal senaren kultura aldeak

Euskal sena “euskal kultura mundu-ikuskeraren, nortasunaren eta jokamoldeen isla da”, Euskal Sena Taldearen arabera, espresio desberdinetan antzeman daitekeelarik: hizkuntzan, dantzetan, erakundeetan, instituzioak... Lan honen zehar isla desberdinen zerrenda bat burutu da, arreta berezia jarritz euskarari, euskal mitologian, euskal egitura ekonomikoetan eta beste zenbait kultura espresiotan, atzean zer esanahi duten erakutsiz.

Hori bat dator, halaber, eta adierazi dugun bezala, gainerako kultura-taldeek beren kultura senei buruz esan ohi dutenarekin: beren historia, izateko modua eta abar islatzen dutela. Erlazio honek euskal sena

euskaldunen gainerako kultura-ezaugarriekin uztartzeko erronka planteatzen dute, bien ezagutza bultzatuz.

Euskalsenduna

Euskal sena “euskal subjektuak munduan duen izateko eta jarduteko modu” berezi batean gauzatzen da, Euskal Sena Taldearen arabera. *Euskalsenduna* ‘euskal sena islatzen eta praktikatzen duena’ izango litzateke, euskal gizartea aldatzeko giltzarri gisa, askatasun eta subiranotasun kolektiboak kanpotik berma daitezen itxaron gabe. Beraz, ‘euskal senarekin bat datorren subjektibotasuna’ da.

Aurrekoari buruz ez dago lehenagoko erreferentziarik, beraz, norberak hausnartzekoa eta praktikatzekoa da, hala nahi izanez gero. Edonola, gai honetan eztabaida nagusia, goian jaso bezala, euskal sena eta euskararen arteko eztabaida izan da; alegia, euskalsenduna euskara-duna edo euskal hiztuna izan behar den nahia ta nahi ez, ala ez .

Oro har...

Euskal Sena euskaldunek gauzak nolakoak diren jakiteko edo sentitzeko duten hautemate natural eta zuzena da, bere mundu-ikuskerarekin, izaerarekin eta jokamoldeekin bat datorrelarik. Kultura espresio desberdinetan islatzen da, eta euskalsendun deitu dezakegun eragilean gorpuzten da.

Euskaldunok, euskal kulturaren kide gisa, *Euskal Senaren* ñabardurak eta ezaugarriak barneratzen ditugu, ohartu gabe bada ere. *Euskal Sena* badugu, era batean edo bestean. Euskalsendunak bagara, hein handiagoan ala txikiagoan.

Bizkarrezur onen gainean, norberak euskal senaren ikuspegi propioa eraiki dezake. Adibidez, hori garatuz, Xabier Odriozola auzolankideak hau dela dio, hitz gutxitan:

*Bizitzaren egoeren aurrean nola jokatu behar dudan adierazten didan antzinako jakituria-
ahots-indar itzalezina, barrutik kanpora bere burua adieraziz zintzoa eta hitzezko
izanarazten nauen berezko bulkada.*

Eta definizio xeheago hau proposatu du:

*Euskal Sena euskaldunek bizitza eta berau biltzen duen unibertsoa nolakoak diren
ulertzeko duten berezko era da,
beraien mundu-ikuskerarekiko jokamoldeak, erantzunak, ideiak eta baloreak eurek
sorturiko kultura adierazpenetan islatuz, batik bat argiago,
euskaldunak historiaren zehar jasandako patriarkatuaren eta kapitalismoaren eraginaz
deskolonizatze prozesua abiarazten duenetik aurrera.*

BALORAZIO BAT BOTELASTERREAN

Euskal sena, euskal mundu-ikuskerak, eta euskalsenduna

Euskal Sena Taldean euskal senaren gaiarekin sartzeari erabaki genuenean ordurarte hutsa ikusten genuen ontzi bat betetzea erabaki genuen, baina ez zegoen argi prozesua amaitzean zein eduki zein izango zuen, ala edukirik izango ote zuen. Gutariko askorentzat ezusteko ugari duen abentura intelektuala izan dela eta izaten jarraitzen duela uste dut, euskal mundu-ikuspegiaren irudi orokorragoa, zehatzagoa eta egituratuagoa izaten lagundu diguna. Atzera begira, edukia egon badagoela, eta gogobetegarria dela ematen du.

Egindako lana partekatzeko eta kontrastatzeko dago plazaratua, orain dakusazun formatuan. Gure herriak edo, zehazkiago, gure herriko interesatuek, dute orain hitza. Baina zenbait aurrerapen itxaropentsuak dira.

Zenbait unetan lekuz kanpoko gauzak edo ekarpen berezi samarrak proposatzeko beldurra egonik ere, herri baten logika eta bulkada barnetik bultzaka ari zela ematen du.

Hasteko, pozgarria izan da euskal senari buruz lan taldeak egin zuen zehaztapena hizkuntza korpusetan aurki daitezkeen erabileretan islatuak izatea. Hala da, esate baterako, *Goenkale*¹ telebista serieko korpusetan (sarean eskuragarri). Eta esanguratsua, beste herri instintuekin alderatua izan eta gero, bai lan talde honek eta bai hizkuntza korpusetako erabilerek marratzen dituzten desberdintasun konsistenteak.

Bestalde, lan honen funtsa burutua izan eta gero atera zen Ana Urkizaren *Garen Hori* liburuan², zortzi euskal sortzailek eta beste horrenbeste adituk euskal balio hauek nabarmendu dituzte: herri izateko eta irauteko borondatea; euskara eta euskal kulturak egiten gaituela euskaldun; auzolana, kooperazioa, elkarlana, elkartasuna eta kooperatibismoa; erronkazaletasuna, berrikuntza eta ekintzailtza; lanarekin lotutako kalitatea, bikaintasuna, zintzotasuna, koherentzia eta konpromisoa; berdintasuna generoan, politikan eta jendartean; gastronomia; eta ahozketasuna eta bat-bateketasuna. Horietako batzuk zuzenean eta beste batzuk isla hurbiletan aurki daitezke hemen.

Ezer baino lehen, kontuan hartu behar da herri sen edo kultura sena ez dela, zehatz eta mehatz eta era isolatuan, herri baten nortasuna edo berezitasunak, kanpotik egotzitako estereotiporen bat, ala identitate iturriren bat. Ez dira, ezta ere, herriaren balioak, edo ohiturak. Baina horietako baten bat edo guztiak islatu ditzake herri baten senak, ala hauetan bere jatorria izan. Adibidez, persiarren identitatean, eta duela mende askotatik, *Shāhnāmé* liburua da zalantzarik gabeko identitate iturria, baina inoiz ez genuke liburu bat giza sen bat dela esango. Eta korearren *han*’a, kolonialismoaren garaitik behintzat, identitate iturri argia dela onar daiteke, hori zehatz mehatz izan ez arren. Eta finlandiarren *sisu*’a bizipen emozional gisa deskribatua da, baina gizarte horren balore eta ikur bilakatu da, bigarren gerrate mundialetik batez ere. Herri senak guzti horiekin izan dezake zerikusia, eta beraien parte edo osagai izan. Baina, izatez, beste adigaia da.

Edozelan, euskaldunen artean, mito soziala dugu euskal sena. Halako sen kulturalen bat badugula onartua izan da, garaiok horren kontra jolasten ari duten arren. Ona ala txarra? Batek daki. Identitateak aldatu daitezke, kultura formak aldatu daitezke, baina herriek dituzten mito sozialak egonkorra eta motibatzailea izan ohi dira.

Hirugarren helburua, gizartean eta nazio mailan eztabaida hori piztea zen, eta euskal senari jarraiki bizitzeko asmoa duten euskaldunak, hots, *euskalsendunak*, bultzatzea. Hori lortua den denborak esango di gu. Honako liburuxka hau zure jakin-minak bete eta, akaso, izan-nahi hori piztu izana desiratzen dizugu. Laster arte.

Euskal senaren osotasuna eta trinkotasuna.

Herri Sena egituratzeko modu desberdinak daude. Eta herri bakoitzak emandako enfasiari arabera, egon liteke ere ‘*Sena* desberdinak egituratzeko *sen* desberdinak’. Adibidez, Odon Ulibarrenak^{xxxvi} honela banatzen du: Gizabidea, Eskukotasuna edo ‘Libertad Humanística’, Burujabetasuna edo ‘Conciencia etnohistórica de la Independencia’ eta Auzokrazia. Hemen gidoi bakun bati jarraitu diogu: euskaldun

¹ _____

² *Urkiza, Ana (2021)*

ikuskerak, gizartea, mundua eta norbanakoa. Baina interesa sor lezake mundu-ikuskerak zabal baten beharrak nola erantzungo lituzkeen jakiteak.

Mundu-ikuskerak zabal eta trinko baten (*weltanschauung* baten) gutxieneko beharra errealitatearen izaeraren (ontologiaren) eta ezagueraren (epistemologiaren) bost galdera nahikotasunez (edukian behar beste) eta trinkotasunez (edukien arteko konsistentziaz) erantzutean datza: Zer da mundua (nondik dator)? Zein da bere funtsezko osagaia? Nola eraikitzen da mundua (eta bere existentziak, osagai horretatik)? Zein da hori dena ezagutzeko erarik egokiena? Eta zein da ezagupenak egiaztatze bidea?^{xxxvii} Erraza eman dezake, baina Krutwig bezalako intelektual handi baten ekarpen ugarietan, adibidez, erantzunetan zabalera egon badago, baina trinkotasuna eztabaidagarria da^{xxxviii}.

Euskal sena eta euskal mundu-ikuskeraren kasuan, osterak, behararen bi aldeak betetzen direla ematen du^{xxxix}. Mundu-ikuskerak soil gisa bost erantzunak beterik eta trinko zehaztatu daitezke. Luze joko genuke zehaztapen hori baina, hurrenez hurren, eduki bakoitzaren izenburuak izango lirateke: Huts eta Mari, Atarrabi-Mikelats edo Adur-Indar bezalako aurkariak, haitzulo-etxe-ama tasunak, izaki eta istorio mitikoak, eta sorginkeriak eta *euskalduntsentasuna* (euskararen eta beste espresio kulturalen bidez).

Herri baten *sena* alde desberdinetatik aztertu eta aurkeztu daiteke, hortaz. Gerora izari asko azalduko digun aukera proposa, senak bere baitan duen mundu-ikuskeratik hastea da. Gida oso oinarritzkoa galdera existentzialak jarraitzea da: Nor gara? Nondik gatoz? Nora goaz? Ildo horri jarraiki, gure senaren funtsa, norbanakoei jokamoldeak, eta jendarte erakundeak azalduko ditugu, beste arazo batzuez gain. Hemen munduikuskerak edo *weltanschauung* hartu dugu gidari. Beste gauzen artean, jendearen galdera orokor eta oinarritzkoetatik zehatz eta pragmatikoenetara bideratzen gaituelako. Itan hauek erantzun ditugu: Zer gara gu eta zer da mundua? Zein da bizitzaren funtsa, hots, nola kokatzen gara naturan? Nola jokatu jendartean, hots, nola eraikitzen dugu jendartea eta bizitza guk eta gutarrek?

Besterik gabe, lagunok. Antziña esaten genuen bezala, *ondo esandakoak aintzat hartu, gaizki esanak barkatu, zuek barik ez da.*

- ⁱ Euskaltzaindia (1991) (485-487, 501.-516. orr).
- ⁱⁱ Lazkano, Agurtzane & Lazkano, Aintzane (2017).
- ⁱⁱⁱ Santos & Madina (2012).
- ^{iv} Gartzia (2016)
- ^v Urrutia (2017).
- ^{vi} Hartsuaga, Juan Inazio (2015).
- ^{vii} Hartsuaga, Juan Inazio (2015).
- ^{viii} Santos & Madina (2012).
- ^{ix} Urbeltz (1994)
- ^x PARENTESIETATIK ATERA ITURRIAK (Urrestarazu, 1985)
- ^{xi} Weber, Max (2002)
- ^{xii} Lafourcade, Maite (2004).
- ^{xiii} Ulibarrena, Odon (2003).
- ^{xiv} Ulibarrena, Odon (2003).
- ^{xv} Rodrigo Mora, Félix (2019).
- ^{xvi} Ulibarrena, Odon (2003).
- ^{xvii} (Oppenheimer, 2007). (Frank, 2011).
- ^{xviii} (Hamel & Vennemann, 2003; Vennemann, 2005).
- ^{xix} Adibidez, “[because] a lack of gene flow since the Iron Ages has modeled their uniqueness and heterogeneity [maintaining their origin]” (Flores-Bello et al., 2021). GENETI
- ^{xx} Adibidez, Hartzarenak (Frank, 2008).
- ^{xxi} Adibidez, aizkoraren eta beste lanabes zorrotzen haitz- aurrizkia (Renteria-Uriarte, 2015).
- ^{xxii} Oteiza, Jorge (1963).
- ^{xxiii} (Zarrabeitia, 2011)
- ^{xxiv} Oteiza (aurkitugabeko iturria)
- ^{xxv} Lazkano, Agurtzane & Lazkano, Aintzane (2017), 10. orr.
- ^{xxvi} Danel Ibisate auzolankidea.
- ^{xxvii} Gartzia (2016)
- ^{xxviii} Ulibarrena, Odon (2003).
- ^{xxix} Ulibarrena, Odon (2003).
- ^{xxx} Ulibarrena, Odon (2003).
- ^{xxxi} Euskal nortasunaz Hartsuaga (2015); euskal balioetaz Urkiza (2021); euskal identitateaz Mendizabal *et al* (2008) eta Diaz Bizkarguenaga (2016).
- ^{xxxii} Txillardeggi (2005, 29-30 orr.)
- ^{xxxiii} Euskaltzaindiaren Hiztegia (2016)
- ^{xxxiv} Sarasola, Ibon; Salaburu, Pello eta Landa, Josu (2021).
- ^{xxxv} Amatiño (2006).
- ^{xxxvi} Ulibarrena, Odon (2003).
- ^{xxxvii} Renteria-Uriarte, Xabier TESIkoa ____
- ^{xxxviii} Renteria-Uriarte, Xabier (2021) Krutwig ulertzeko: absurdista, mistiko ala intelektuala? ____
- ^{xxxix} Renteria-Uriarte, Xabier (20__) Euskeraren jatorrikoa ____